

Шевкій БЕКТОРЕ

Волги
червона
течія...

СКАРБИЦЯ КРИМСЬКОГО НАСТАВНИЧОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УЧИЛИЩА

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР: ДУХОВНОСТІ

Шевкій БЕКТОРЕ

ВОЛГИ ЧЕРВОНА ТЕЧІЯ...

СПОГАДИ

*Записала
Саадет Бекторе*

*Художній переклад
з турецької
Валерія Басирова*

Сімферополь
ДОЛЯ
2003

ББК 84 (4 Укр=Крмтат)
Б 42

*Видання здійснено
за фінансової підтримки
Міжнародного фонду
«Відродження»*

До 115-річчя від дня народження
Шевкія Бекторе
(1888—1961)

*У підготовці видання
брала участь
Ельмаз Велієва*

ISBN 966-8295-85-4

© Басиров В.М. — переклад, 2003
© Видавництво «ДОЛЯ», макет,
верстка, розробка серії, 2003

ЖИТТЯ ПОЕТА БЕКТОРЕ

Для широкого загалу українського читача творчість Шевкія Бекторе майже невідома. Лише нещодавно в антології кримськотатарської поезії XIII—XX століття “Окрушина сонця” (Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України. — К.—2003.— С. 230—241) у перекладі Петра Осадчука з’явилось п’ять віршів поета. А між тим, до його потужного поетичного голосу прислухалися у Туреччині і Криму, у Дагестані і Туркменії, — скрізь, куди закидала його доля.

Ш. Бекторе народився 1888 року в селі Каваклар Добружинського округу (Румунія) у сім’ї вчителя. Його батьки, як сотні тисяч інших кримських татар, після захоплення Криму Росією залишили рідну домівку. Коли вплив Росії посилювався і в Румунії, батьки Шевкія разом з ним у 1894 році виїхали до Туреччини. Вони оселилися у с. Каракая, неподалік від міста Полатли, що за п’ятдесят кілометрів від Анкари. Тут Шевкій отримав середню освіту. Для продовження навчання переїжджає до Стамбулу.

В Стамбулі Ш. Бекторе знайомиться з кримськотатарською молоддю, яка приїхала на навчання з Кри-

му. Серед них були Номан Челебіджихан, Бекір Чобанзаде, які згодом відіграли велику просвітницьку роль в житті кримськотатарського народу. Тут Шевкій вступає до товариства „Кирим Талебе Джемієті” („Товариство кримських учнів”).

У березні 1918 року разом з п'ятдесятьма вчителями він виїжджає до Криму. У цю подорож Ш. Бекторе взяв свою дружину — Хаміде Ханум.

Це була перша поїздка Ш. Бекторе на землю своїх предків. Після жовтневого перевороту Ленін обіцяв малим народам країни самовизначення. Тоді на півострові була проголошена Кримська Республіка на чолі з Номаном Челебіджиханом. І Ш. Бекторе активно включається у розбудову народної освіти в Криму.

Невдовзі уряд посилає Ш. Бекторе до Туреччини за новими вчителями. Коли він повертається, отримує призначення до села Куру-Озен (нині с. Сонцегірське) на викладацьку роботу. Тут він видає свою першу збірку віршів „Ергенекон”. А до цього, тут же, він випускав рукописний журнал “Шаршур” (“Водоспад”). У 1924 р., коли проводився конкурс для написання нового букваря для татарських дітей Ш. Бекторе став переможцем і видав підручник “Тоташ-Боташ”.

Громадянська війна, що точилася у Росії, докотилася й до Криму. Тут господарювали білі, червоні, анархісти, махновці... Врешті-решт владу остаточно захоплюють червоні і встановлюють Радянську владу.

Почали відкриватися школи. Ш. Бекторе призначають завучем тюрко-татарської мови щойно створених курсів вчителів у с. Тотайкой, що біля Сімферополя. Ш. Бекторе не тільки викладає, але й багато і плідно працює над створенням підручників нового типу. Видає підручник граматики для татарських шкіл з арабським алфавітом.

В Криму загострюється політична обстановка. Звинувачення у націоналізмі починає переслідувати кожного, хто відстоює національну ідею. Ш. Бекторе вирішив з кількома товаришами переїхати до Дагестану. У м. Темір-Хан-Сура влаштовується на роботу в педагогічне училище, викладає турецьку мову.

У 1921 році в Баку проходить з'їзд тюркологів. Тюркські республіки Радянського Союзу розпочинають підготовку до переходу з арабської графіки на латинську. З'їзд був присвячений розгляду саме цього питання. Учасник форуму тюркологів від Кавказу Ш. Бекторе підтримав нововведення.

На з'їзді Ш. Бекторе познайомився з членами туркменської делегації і коли в Дагестані йому почали чинити перепони з викладанням тюркської мови, його запросили до Ашхабаду, де отримує посаду завуча в педагогічному технікумі та вчителя турецької мови.

У країні розпочинається гоніння на інтелігенцію. У березні 1932 року його заарештовують, звинувачують в антирадянщині та націоналізмі, і відправляють у Зенгіатайський табір під Ташкентом.

Дружина Бекторе Хаміде, аби підтримати чоловіка, бути разом з синами Атіллою і Калгаєм, дочкою Севінч переїжджає до Ташкента, влаштовується там на роботу. Їй вдалося навіть декілька разів домогтися побачення з чоловіком.

Хаміде була турецькою підданою і за порадою Ш. Бекторе, скориставшись турецьким паспортом, у 1937 році з дітьми залишає Радянський Союз.

А Ш. Бекторе, відбувши термін покарання, ніяк не може з'єднатися з родиною. Більше того, його як „неблагонадійного” виселяють до Красноярського краю.

На захист Шевкія Бекторе в Туреччині Хаміде піднімає громадськість. Все марно. Лише у 1956 році, під час „хрущовської відлиги” Бекторе дозволили виїхати до Туреччини.

Ось як згадує про це Ш. Бекторе:

“Десять років я прожив у Великій Мурті. Я залишав селище з тихим смутком. Тут я жив і працював, тут мене охоплював відчай і піднімала на ноги (у котрий раз!) надія... Йшов ранньою дорогою до автобусної зупинки і не вірив, що назавжди залишаю селище, що нарешті, крок за кроком, я таки наближаюся до Туреччини, рідних, друзів... Не вірив доти, поки не зайняв місце в автобусі. Якщо до останньої хвилини у моє звільнення не вірив я сам, то можна уявити подив усіх засланих у Мурті. Моє звільнення вселило й в них надію. Обговорюючи цю надзвичайну для селища подію, вони дійшли такого висновку: “Після смерті Сталіна

міжнаціональна політична напруженість трохи спала, потроху починає відкриватися залізна завіса”.

Через двадцять чотири роки Ш. Бекторе зміг об'єднатися з сім'єю. Та ненадовго: 20 грудня 1965 року він помер в Стамбулі. Його поховали на Едірнекапинському цвинтарі.

Після смерті чоловіка Хаміде з дітьми виїхала до США. Свій земний шлях вона скінчила у 1983 році у Нью-Йорку.

Доля Ш. Бекторе склалася трагічно. Більша частина його життя пройшла у радянських гулагівських таборах, у боротьбі з убожеством і хворобами. Але ті твори, які він залишив, свідчать про Шевкія Бекторе, як високохудожнього майстра. Його пісня „Татарлигим” („Моя батьківщина”) стала гімном кримськотатарського народу. Гулагівські табори загартували його характер і волю. До останніх днів свого життя він не припиняв боротьбу за права кримськотатарського народу. У 1960 р. співвітчизники Ш. Бекторе обрали його керівником “Центру визволення кримських татар”.

Твори, написані Ш. Бекторе понад 90 років тому, актуальні і сьогодні:

*Наші простори священні — Кааба¹ душі татар,
І все ж погамуймо сльози, плач хай не лине до хмар.
Татарине, йди невідпорно дорогою сліз і надій,
Допоки не прийдеши до щастя в золотій Каабі своїй.²*

¹ Кааба — храм у м. Мекка (Аравія), місце прощі мусульман. У переносному значенні — святиня, мета бажань.

² Переклад Петра Осадчука

Поволі, але творчість Ш. Бекторе повертається народу. В 2003 році вийшла друком невеличка за обсягом його збірка віршів “Татарлыгъым”. І ось нове знайомство Ш. Бекторе з читачем — на цей раз з українським.

Переклад з турецької книги спогадів „Волги черво-на течія...” зроблено вперше.

Сторінки цієї книги, це — сторінки історії країни, у якій ми з вами жили. Для більшості це був страш-ний час, який не повинен ніколи повторитися. Адже на вівтар сьогодення покладено чимало життів. Се-ред них і життя поета Шевкія Бекторе. Пам'ятай-мо про це.

Аблязіз ВЕЛІЄВ,
письменник.

ПЕРЕДМОВА

У Радянській Росії ніхто не знає, що з ним буде завтра — той, хто потрапляє до рук ГПУ назад не повертається. У словнику червоної поліції таке поняття, як “повернення”, відсутнє. Моє повернення — диво, яке мало відбутися лише з одним із мільйонів знедолених. Ще вірніше — велика милість Аллаха по відношенню до мене. Провівши в ув'язненні у нелюдських умовах двадцять п'ять років, дякуючи Аллаху, я знову на Батьківщині, з дітьми, рідними, друзями.

Усе, про що я буду розповідати, — замальовки з мого життя. Ці спогади розкриють і оживлять перед вашим зором усю різницю між вільним світом і країнами, що перебувають за залізною завісою.

У Радянській Росії для того, аби заарештувати, вислати людину і навіть винести їй смертний вирок — суд необов'язковий. Який вирок потрібен ГПУ, той і буде. Міра покарання буде такою, яка для вас була визначена заздалегідь. І виконана вона буде таким чином, наче усе відбувається згідно із буквою закону. В основі свій закон є іграшкою в руках ГПУ.

Вузькі і темні кімнатки в'язниці, методи дізнання і тортур — усе добиралось індивідуально по відношенню до

кожної людини. Мабуть, немає людини, яка краще за мене знає табори, де примусово працювали ув'язнені, і Сибір — величезний край засланих, з його безмежними степами, і таємниці життя, до яких я впритул наблизився за сорок років мого перебування у цьому пеклі...

Чи знаєте ви, що показують людям з вільних країн, які відвідують Росію, як туристи? Музеї, театри, мистецькі твори у таких великих містах, як, скажімо, Москва, Ленінград.

Та я знаю, які події відбуваються і які в'язниці знаходяться на задвірках цих міст. Комуністичний режим, побудований на крові мільйонів людей, позбавлених життя у катівнях Сибіру, несе загрозу усьому людству.

Шевкій БЕКТОРЕ,
Стамбул, 1960 рік.

РУХ ЗА КРИМ

Я споглядав за морською піною, що закипала відразу за кормою корабля, а потім, поволі віддаляючись, зменшувалась і врешті-решт десь губилась серед хвиль, і занурювався у спогади.

...Березень 1918 року. Весна. Ніч. Тиша. Теплий весняний вітер розігнав хмари і лише повногрудий місяць бешкетує серед хвиль Чорного моря. Я почуваюся хворим. За півтора місяця мого подорожування я пережив багато страшних миттєвостей буття

Згідно із домовленістю між Туреччиною і Росією необхідно було обміняти частину військовополонених, які знаходяться в Істанбулі (Стамбулі) у містечку Усері. Півтора місяця тому я також приєднався до делегації, що займається обміном. З цієї причини, незважаючи на військовий стан та підступні хвилі моря, на кораблі „Гульджемал” ми дісталися із Стамбула до берегів Севастополя. Припливли, але нам не дозволили увійти у гавань. У супроводі російського військового корабля „Пронзительный”, який зустрів нас, ми мали повернутися до гавані Феодосії (Кефе) і там здати полонених. Ця подорож дала змогу побачити увесь жах революції в Росії.

В Криму створено революційний комітет з числа матросів. Офіцерів флоту розстріляли, або ж живцем вкину-

ли у корабельні котли. Про це з гордістю розповідали матроси. Деякі офіцери, домовившись з матросами, врятувались від смерті — вони зірвали з одягу офіцерські знаки і погодилися бути матросами. Капітан „Пронзительно-го” також позбавлений усіх чинів і керує кораблем під наглядом матроса.

Крим перебуває в стані анархії. З одного боку більшовики під червоним прапором, з іншого — анархісти під чорним прапором заливали країну кров'ю. Лідер національно незалежного Криму муфтії Челебі Джихан був по-звірячому вбитий революційними матросами. В той час Джафер Сейдамет Кизилташли (Кример), який обіймав посаду військового міністра, рятуючись від їх звірячих пазурів, утік на Кавказ. Становище населення Криму було вкрай важким. А через три дні і над нами почали згущуватися хмари. Нас попередили про намір замаху на нас з боку анархістів. Ми змушені були терміново відплисти до Стамбулу.

Через деякий час до Стамбулу прибув Джафер Сейдамет. Молодь, яка приїхала сюди з Криму на навчання, створила організацію „Фааль генчлер” („Активні юнаки”). В Стамбулі за дорученням національної освіти Криму я займався підготовкою вчителів для своєї країни. Мене обрали головним секретарем „Активних юнаків”. Молодь радо вітала у Стамбулі Джафера Сейдамета. Вона поклялася все зробити для того аби врятувати свою країну, яку впродовж віків топчуть російські чоботи, від більшовицького натиску. Об'єднані спільною метою, ми повантажились у невеличке судно, яке нам виділив уряд, і взяли курс на Крим.

Мені були приємні і подих теплого вітру, і дрібні краплі дощу, які ніжно торкалися мого обличчя. І мені було так добре! Ще б пак — більше п'ятдесяти вчителів з Туреччини повертаються в Крим. Ми сподівались швидко дістатися до Ак'яра (Севастополь) і мріяли про майбутню нашу роботу. Поруч зі мною була моя дружина. І вона раділа разом зі мною...

ВОДОСПАД

Жителі села К'уруозен Алуштинського району були бідними, відсталими і фанатичними. І хоча це село, розташоване на південному березі моря, мало символізувати красу Криму, життя сільчан було важким. З 125 обійсть села не було жодного мешканця, хто міг би читати або писати. Над усе мене хвилювало те, що люди до всього збайдужніли. Спочатку я відкрив у цьому селі школу і розпочав боротьбу з безграмотністю. А потім, для поширення націоналістичних ідей, заснував журнал. Пропонував вивчати дітям свої вірші. Великою підтримкою для мене на той час були моя дружина і вірші.

Я ЙШОВ, ІДУ І ХОЧУ ЙТИ...¹

Я йшов, іду і хочу йти незмінно
Дорогами батьків. Я хочу шлях пройти,
Яким степами на верблюдах тюрки йшли —
І в чистім полі предок мій сягав мети.

¹ Переклад Петра Осадчука

Я хочу стать продовженням предтеч своїх,
Тому й питаю у батька, хто він, предок мій?
З ким він ішов, вмирав і піднімався,
З ким він долав колись пітьму і буревій?

Які то „сови” позаймали гнізда,
Що їх він будував в ім'я життя
Для нас? І хто там жив із наших соколів,
А хто завчасу перейшов у небуття?

Чому родинні вогнища погасли
І не горять вогні веселі у степах?
Звідкіль взялися пазуристі птахи
Й ті гнізда позаймали у моїх краях?

Куди поділася худоба зі степів,
Кому дістались наші ситі табуни?
Хто знищив пасовиська, де у предка
Іржали горді непокірні скакуни?

Я йшов, іду і хочу відродить
Родинні вогнища в місцях, де буду жить.
І хочу я для кожного джигіта
Вінок з моїх вогненних віршів залишить.

Я радію з того, що мої вірші цитують люди: отже вони пропускають віршовані рядки через свої серця. Але як-то виснажлива поетична праця! І немає в кого спитати

поради. Єдиною людиною, яка надихала мене, була дружина. Разом з нею почали готувати рукописний журнал. Лише безсонні ночі були свідками нашої копіткої роботи. Але десять примірників нам все-таки вдалося зробити і розповсюдити у селах. Назвали ми наш журнал «Шаршур» ("Водоспад"). Водоспад скидав свої прозорі струмені на півночі села. Він паче висловлював наші почуття — шумів і вдень, і вночі.

Поступово люди потягнулися до нас і ми почали працювати наполегливіше. Невдовзі я вирішив поїхати до Сімферополя (Ак'месджит), щоб надрукувати свої вірші. Місто вразило своїм запустінням. Знайшов друкарню, вірніше те, що від неї залишилось — замість стін руїни. А де ж знайти хоча б одного працівника друкарні. Хтось підказав: пошукайте на ринку. І дійсно, саме там знайшов складача. Умовив його піти зі мною до друкарні. Вже на місці він ще раз перепитав:

— Ви справді хочете тут щось робити?

Я через силу посміхнувся, настільки нереальною була моя ідея:

— Якщо ми віримо у необхідність того, що маємо зробити, — мусимо працювати.

Він знизав плечима, але не відмовив у допомозі. Спочатку ми звільнили приміщення від сміття, битої цегли, пилюки, знайшли літери, зібрали каси... І, допомагаючи один одному, почали набирати мою першу книгу — "Ергенекон". Після неї я випустив ще "Аяк'даш" ("Супутник"), "Арк'адаш" ("Товариш"), "Чатирдаг'ин яник'лари"

(“Страждання Чатирдага”) — про боротьбу моджахедів проти більшовиків у Криму. Але усі події, які були пов'язані з випуском першої книжки, я не забував ніколи.

ЗЕМЛЯ, ХЛІБ, СВОБОДА

До революції селянин в Росії скаржився на безземелля, житель міста скиглив: “нема хліба, я голодний”, інтелігенція боролась проти самодержавства. Солдати четвертий рік перебували в окопах, де на них чатувала смерть, і вже втомилися від війни.

Безкрайні родючі землі належали або царю, або ж поміщикам. Для селян залишалась лише оренда землі. Чотири десятих (а у деяких місцях шість з десяти частин) отриманого врожаю повинні були віддавати поміщикам. Хоча Росія порівняно з іншими країнами Європи і посідала перші місця за територією, родючістю землі, за чисельністю населення, проте поступалася їм у політичному, економічному і соціально-культурному відношеннях.

У першій світовій війні Росія зазнавала поразки за поразкою. Країна голодна, солдат втомився, народу набридли і цар, і поміщики. У перших числах січня 1921 року поширились чутки про те, що на Перекопському фронті почалися запеклі сутички між білими і червоними. Як тільки про це стало відомо, кримські татари занепокоїлися. Світова війна так занапастила Крим, що вони не приховували відрази як до червоних, так і до білих. Наскільки

кримських татар задовольняла втеча звідси білих росіян, настільки лякав прихід більшовиків.

Через чотири-п'ять днів стало відомо про змову більшовиків з махновцями. В той час, коли червоні воювали на Перекопі з армією Врангеля, раптова атака махновців розкидала військо Врангеля. Білі почали відходити, прагнучи закріпитися в Джанкої, та червоні і махновці посилили натиск... Чотирнадцятого січня стало відомо, що Крим захоплюють більшовики. Коли вони зрозуміли, що перемога на їхньому боці, там же, у Джанкої, розірвали угоду між махновцями. Вилучили в них прапори, розформували військові частини, тих, хто відмовився підкоритися — розстріляли. Махно втік в Україну. Та цей крок виявився марним. Нащо він розраховував? Від Леніна ще нікому не вдавалося втекти. Махно схопили і стратили.

Для Сімферополя настали важкі дні. Татари почали залишати свою батьківщину. В один із таких драматичних днів на вулиці Кантарній я зустрів Джафера Сейдамета. Ясна річ, для більшовиків він був небезпечним. І тому, привітавшись, я відразу порадив йому залишити Крим. Він дивився на мене задумливими і в той же час розгубленими очима:

— А ти, Бекторе, що будеш робити?

— Я? Я...

В цю мить я відчув, як у мене всередині щось заскімляло. І такий біль до Батьківщини заповнив мене, і таке бажання зробити її щасливою, що я тільки й зміг сказати:

— Не думай про нас. Я залишаюсь... Боротимусь проти більшовиків.

Ми обійнялись і завмерли. А в голові забриніли рядки: „Бороню Батьківщину й нема вороття. А вищої мети я не знаю...”

Я простягнув руку Сейдамету:

— Хай тобі щастить.

В наших очах плакала зажура. Та сліз не було. Вони, наче жарини, пропікали наші душі. Нехай вони сплять зсередини нас, та ми не відмовимось від Батьківщини.

* * *

Дружина залишилась в К'уруозені. Не маю від неї ніяких відомостей. Це мене дуже засмучує. Там більшовики, а від них на світі сіється тільки зло. Як вона там з дітьми? Працюю, а думками з ними. Скільки б сил додала мені зустріч з ними!

А між тим тиск в Криму з боку більшовиків посилювався. Вони не гребують нічим задля досягнення своєї мети — підкорення людей, що населяють півострів. Бідолашні люди. Як мені їх шкода! Хіба мало того, що усе їхнє майно пограбоване? Виявляється мало: щодня більшовики розстрілюють безгрішний народ. Політика більшовиків — не що інше, як грабунок і знищення.

Важко описати те, що відбувалося у містах. ВЧК, очолювана Бела Куном, що розташувалася в будинку по вул. Пушкіна в Сімферополі, всі свої сили спрямувала на зни-

щення місцевого населення та залишків армії Врангеля. Страти і грабування продовжувались майже тиждень. А потім ВЧК оголосила, що особи, які мали відношення до царської армії, повинні протягом трьох днів здатися — їх не каратимуть. Але тих, хто повірив обіцянкам більшовиків, вивезли на схід Сімферополя, вздовж дороги Алушта-Ялта примусили вирити ями і розстріляли. Тіла нещасних ховали інші — такі самі приречені більшовицьким урядом.

Одного пізнього вечора я проходив мимо понівечених забутих садів. Тиша, що стояла довкіл, була такою неправдоподібною, що мені було моторошно. Я не чув власних кроків. Здається, звичайна ніч спускається на Крим. Он, які чисті зорі виблискують з-за хмар! Але щось було не так. Та раптом я побачив перед собою чиюсь тінь. Зупинився. Тінь не ворушилась. Наважився підійти ближче. То була жінка. Коли я наблизився, вона рвучко обернулась і злякано відсахнулась. Світло місяця відбилося на срібних доріжках сліз на її обличчі. Позаду неї я побачив невеличкий пагорбок, посередині якого лежав букет квітів. Жінка переводила погляд то на мене, то на квіти. Вона була дуже налякана і я, майже пошепки, аби заспокоїти її, привітався:

— Здрастуйте, ханім.

Та відповіді я не почув і продовжив:

— Читаєте молитву?

Вона хитнула головою і тихо сказала:

— Так... Так, прийшла провідати покійних. Молюсь за їхні душі.

— Не бійтесь мене, ханим. Я такий, як і ви. Звідки ви родом?

— ...

— Тут похований хтось з ваших рідних?

— ...

— Хто б тут не був, але якщо ти молишся, нехай Аллах змилується над покійним.

Після недовгого мовчання жінка опустилась біля пагорбка. Я обережно присів поруч, з інтересом поглядаючи на незнайомку. Вона не звертала на мене увагу — гладила квіти і поволі оповідала:

— Їду з України, але народилася в Сімферополі. А тут поховані двоє моїх синів і чоловік. Їх розстріляла ВЧКа. Мої сини служили в армії Врангеля. Один був офіцером, а другий — простим солдатом. І мій чоловік до революції був офіцером царської армії. Після поранення у першій Світовій війні вийшов у відставку. Армія Врангеля пішла з Криму, а ми вирішили залишитись. Це було великою помилкою з нашого боку.

Вона заплакала.

Щоб якось її заспокоїти я сказав:

— В цих місцях рідко кого можна зустріти.

— Всі бояться. І я два роки боялась провідати могилу рідних. Та нарешті наважилась. Втомилась боятися. Невже ми не маємо права віддати останню шану покійним?

— Жінка витерла сльози і продовжила. — Дякую, сину, що ви розумієте мене і, як і я, шануєте могили покійних.

Чимало разів я проходив у своїх справах повз ці місця.

І часто бачив мою небагатослівну нову знайому. Одного разу я знову підійшов до неї. Почекав, коли вона закінчить молитву, привітався:

— Ви так часто приходите сюди, ханим...

— Скоро повертаюсь в Україну, до Харкова, та от, — вона показала на могилу, — як я залишу своїх рідних?..

Я поспівчував їй. Та чим я міг більше зарадити? В Криму тисячі жінок, чоловіків, матерів, коханих, доля яких понівечена більшовиками. Пригадалися слова з клятви, яку я дав собі, вступаючи на шлях боротьби з більшовизмом: „У нас спільні страждання... Ми боремося за спасіння Криму. І оскільки чимало наших рідних і близьких залишилися лежати у землі, ми повинні піклуватися про живих, подвоїти наші зусилля у боротьбі за нашу незалежність...” Я простягнув руку для прощання жінці, яка стояла переді мною:

— Можливо, ми більше не побачимося, ханим, — сказав я. — Невідомо, що готує нам доля у майбутньому, адже нашу землю зазнали більшовики. Та не будемо втрачати надію на кращі часи, віддамо всі сили на оновлення краю.

Жінка вдячно схилила голову:

— Нехай Всевишній допоможе вам. Люди надіються на таких, як ви...

Більше я не зустрічав цієї жінки. У яких краях вона гамує свій біль? Невідомо.

А між тим ситуація в Криму ускладнювалась. З одного боку люди були незадоволені тим, що Військовий уряд

заборонив їм виходити на вулицю, а з другого, — що державним будівництвом займаються росіяни, яких у кількісному відношенні значно менше. Розповідали таке: військовий комісар Ради Троцький відправляє телеграму батькові — власнику невеличкого магазину у Варшаві такого змісту: „Тату, я в Москві. Справи мої йдуть добре. Я комісар. Живу в Кремлі. І товаришів маю. Приїжджай, побачиш”. Батько Троцького прочитав телеграму і негайно вирушив у Москву. Із залізничного вокзалу — на Сухарівський базар, гадаючи, що торговельник має бути саме там, у найлюдянішому місці Москви. Питає у людей: „Де магазин Львовочки?” Ніхто не знає. Нарешті батько виймає з кишені телеграму і показує її перехожим. Хтось пояснює йому де Кремль. І ось старий на Красній площі. Дивується, які навколо великі і гарні будинки. При вході в один з будинків пояснює, що він батько Троцького і запитує, де знайти сина. Його проводять до приймальні Троцького, а звідти вже заводять до сина. Вони обіймаються, цілуються. Старий усьому дивується: такі гарні столи, стільці, шафи, декілька телефонів... А коли серед портретів на стіні, на яких було зображено бородатих чоловіків, побачив свого сина — зовсім розгубився. Уважно подивився на сина: на поясі наган, на столі ще один. Мабуть, керує якимось дуже великим і важливим трестом. А між тим до кабінету входять і виходять відвідувачі. По поведінці сина батько розуміє, що він тут найголовніший. Серед відвідувачів були і Каганович, і Каменєв, і Зінов'єв, і Дзержинський. І кожен раз батько цікавився

у сина: "І цей з наших?" І коли чув у відповідь ствердне: "Так!" — був задоволений. Ось заходить чоловік з лисиною. Батько підхоплюється, шанобливо запрошує чоловіка: "Сідайте, будь ласка". Чоловік сідає у вказане крісло. Після того, як він залишає кабінет, батько знову запитує сина: "І цей з наших?" "Батьку, говори тихіше, — говорить стривожено син. — Він нам товариш, але не з наших". Старий сердиться: "Якщо не з наших, чого ти допускаєш його до свого кола? Жени геть!" Троцький нагинається до батька і шепоче на вухо: "Батьку, не галасуй. Говори тихіше. Він з Ленінграда, і патент фірми на його ім'я. Зрозуміло?"

Не відомо, чи зрозумів батько Троцького пояснення сина, але після цього виразу "На чие ім'я патент" ще довго не сходило з вуст російського народу...

ЗА ЩО МИ БОРОЛИСЯ

Що ж це робиться? В Росії настав такий час, що тисячі людей вмирають від голоду. Невже ми маємо боротися на два фронти: проти наступів більшовизму і голоду. Заради своєї Вітчизни людина здатна перенести все, та найстрашнішою виявляється смерть від голоду. Вулиці запрудили безробітні і злодії. Безробітним залишився і я. Аби звести кінці з кінцями, змушений був продавати речі з дому. Але і вони скінчились. Надійшло повідомлення про вбивство меншовиками 26 бакинських комісарів в Каракумських степах Туркменистану. Після цього

го протиріччя між більшовиками і меншовиками ще більш загострились.

Ленін пообіцяв народу дати землю і свободу, захопив владу, але обіцянок своїх не виконав. Коли люди зрозуміли, що їх ошукали, було вже пізно. Мільйони людей, які повірили у прапор пролетарської диктатури, були зломлені, посаджені до в'язниць, розстріляні. Селян, яким обіцяли хліб і землю, насильно загнали до колгоспів. Двохсотмільйонна Росія зайшла у глухий кут, з якого виходу не було. І кожний питав себе: "За що боролися? За що боре-мось?"

Не знаю, що потрібно вдіяти аби подолати безробіття і безгрошів'я. Проте таке важке становище не вплинуло на мою рішучість посилити боротьбу з правлячим режимом. Мене призначили завідуючим з навчально-виховної частини і викладачем турецької мови в технікумі для вчителів, що відкрився в Тотайкої. Я був дуже радий наданій можливості знову займатися улюбленою справою. Мені вдалося навіть підготувати і у 1922 році видати граматику турецької мови, 1924 року — підручник з турецького алфавіту.

Більшовики розпочали полювання за душами завтрашніх вчителів, як майбутніх пропагандистів комуністичної ідеології. За таких обставин у технікумі важко було боротися за науку, майбутнє народу. Порадившись з однодумцями, вирішили переїхати в Дагестан. Зголосилися на від'їзд семеро чоловік. Серед нас був і випускник університету в Сорбонні Едем Февзій. Так я опинився в Те-

мирханшурі. В педагогічному технікумі я навчав мусульманських дітей різних національностей турецькій мові.

В 1924 році як делегат з Дагестану, брав участь в роботі з'їзду тюркологів, що проходив в Баку. На з'їзді розглядалися проблеми, пов'язані з переходом на латинський алфавіт тюркомовних республік Радянського Союзу. З великим ентузіазмом обговорювалась можливість прийняття латинського алфавіту, створення граматики. Висловлювались й інші думки-побоювання: не допустять комуністи цього, не змиряться росіяни з тим, щоб велика кількість населення Росії розмовляла іншою мовою. Так і сталось. Поховав Кремль своєю постановою наші надії. І знову все довелося починати спочатку. Цього разу в Ашхабадському педагогічному технікумі, куди я переїхав на запрошення делегатів з Узбекистану і Туркменії, з якими познайомився на з'їзді тюркологів.

ГЕТЬ СОРОМ

Працюється добре. Надійшла пропозиція з комітету народної освіти Карачаєво-Черкесії провести декілька уроків з педагогіки і турецької мови. Погодився на цю пропозицію і вирушив у дорогу з дружиною і дітьми. З колеґ-вчителів до нас пристав ще Едем Февзій (Коз'айдин). Столиця Карачаєво-Черкесії — місто Батталпашинський (Баттал Паша, виявляється родом з турецьких пашів) — нам сподобалась, розташована в чудовому місці, на березі Кубані. Нас дуже добре зустріли і високо оцінили ефективність уроків, які ми там провели.

Весь зворотній шлях до Криму я провів у роздумах. Методики виховання юнаків та дівчат на сучасному етапі не існує. Тому вся відповідальність лягає на нас, вчителів, які одержимі високою ідеєю. Але як домогтися ефективності виховання? Як? Як? Як? Як? — перегукувались запитання з перестуком коліс поїзда. Незчувся, як задрімав. Прокинувся у Ростові-на-Дону. Провідник повідомив, що поїзд стоятиме на станції вісім годин. Вирішили оглянути місто. А оскільки злодії чатували на легку здобич, вирішили екскурсію здійснити по черзі. Спочатку у місто відправився Едем Февзій, а ми з дітьми залишились біля речей, а через годину, коли повернувся з міста наш супутник, пішов і я. Проспект, з якого я почав оглядати місто, здивував мене відсутністю трамваїв. Та й ціни на товари в магазинах у порівнянні з кримськими були високими. Здійнявся якийсь шум. Натовп людей біг у моєму напрямку. Коли вони наблизились, я побачив, що люди женуться за двома голими підлітками. На грудях у них були пов'язані червоні стрічки ситцю з написами: "Геть сором". Підлітки зникли в одному з будинків. Натовп зчинив такий галас, що знаходитись поруч було просто неможливо. Я відійшов. І правильно зробив, бо відразу набігли чекісти і червоноармійці. Зчинилася стрілянина. Поранені почали падати на землю. Я припинив оглядини міста і повернувся на станцію. Незабаром наш поїзд рушив далі.

І ось ми у Сімферополі. Хаотичний нервовий рух, недоброчливі погляди, дратівливість людей аж ніяк не па-

сували ментальності тюркомовних народів, що сповідують іслам. Мусульмани так себе вести не можуть. Усе місто було охоплене панікою. Терор з боку радянського уряду позбавляв людей впевненості у завтрашньому дні. Порядок, який прагнули встановити комуністи, суперечив суспільній моралі, утверджував комуністичну мораль, яка калічила душі людей. В. Маяковський, якого возносили до небес, був носієм цієї моралі. Наставник багатьох, у тому числі Назима Хикмета, зрозумівши хибність цієї моралі, покінчив життя самогубством, вистрибнувши з вікна московського готелю. Так само у ленинградському готелі пішов з життя і поет С. Єсенін. Самогубство співробітниці журналу “Огонек” Зої стало кільцем у ланцюгу самогубств великих і простих людей у суспільстві, позбавленому совісті і справедливості.

ВИСУВАННЯ

В 1926-1927 роках вийшло розпорядження про організацію початкових шкіл в селах Туркменистану з викладанням предметів рідною мовою. Відсутність вчителів вирішили замінити юнаками, яким виповнилось вісімнадцять років. Їх відправили на курси вчителів. Та це не вирішувало проблеми. Рівень підготовки кадрів був низький. Іншим він бути і не міг: окремі юнаки не знали навіть алфавіту. Не допомагали і перепідготовки, які проводились під час літніх канікул. Невдовзі вийшов указ, за яким першокласники переводились до другого класу, учні

другого класу — до третього, а тим, хто мав навчатися у десятому класі, були видані свідоцтва про закінчення школи. І вони заповнили аудиторії вищих навчальних закладів та академій. У радянській Росії такий підхід до освіти називали методом “висування”. Чи була від цього користь? Гадаю ні. Наслідком прискореного методу стала надмірна кількість на короткий час учнів, вчителів, асистентів, академіків, професорів і вчених. Їх фаховий рівень був низьким. На відсутність художньої, наукової літератури ніхто не звертав уваги. Після п'ятого класу навчання велось за підручниками, написаними російською мовою. Російська і туркменська мови були офіційними, а от турецька мова на радянській території заборонялась. На всі посади в навчальних закладах призначались російські професори і вчені. Чимало на цих посадах було “висуванців”, які довели свою лояльність до влади більшовиків. Хто не входив до їх числа — носили тавро “націоналіста”, “тюркіста”, “ворога народу”.

ГПУ посилювало утиски. Найдрібніше порушення кваліфікувалось, як злочин. Так, для одного з викладачів школи, який прийшов до класу у пошитому костюмі з англійського ситцю, виникли ускладнення. Аби врятуватися, він змушений був терміново розрахуватися з роботи. Про себе я почув такі слова: “вчитель із золотим кільцем”. Аби ці слова не дійшли до ГПУ, я зняв з пальця шлюбну обручку. Про що було вести мову, якщо навіть такий мусульманський звичай, як обрізання, більшовики вважали страшним злочином.

ДУЖЕ ГІРКА І КИСЛА ЇЖА

Звістка про замах Р. Каплан на Леніна викликала радість у людей. Чим швидше цей кровопивця залишив би білий світ, тим спокійніше було б людям. І він помер. Чимало чуток було про його смерть: куля, яка влучила у Леніна, була отруєною, його отруїли свої ж — комуністи... Та людей хвилювало інше: хто прийде на місце Леніна. Серед чуток, які поширювали люди, називалося прізвище Троцького, героя періоду військового комунізму, "періоду кривавого співвітчизника". Він був першим, хто на захист пролетарської диктатури вийшов з мечем. Троцький і Зінов'єв розповідали, що перед смертю Ленін заповідав: "Замість мене головою уряду має бути Риков. Сталіна не допускайте до влади. Не зволікайте з цим рішенням, бо він загодує всіх вас кислою і дуже гіркою їжею..." Наскільки це було правдою, невідомо.

Після смерті Леніна на короткий строк головою Народних комісарів обрали Рикова. Сталін закріпився як головний секретар партії, почав накопичувати сили, підносити партію вище держави і уряду. Зрештою прибирав до рук уряд і державу. На перший план виповзла комуністична партія, а на неї заліз Сталін.

Після того, як поважного і хитрого Троцького було усунуто з посади керівника комісаріату Червоної Армії, він тікає до Південної Америки, але марно — комуністичні нишпорки знаходять його там і вбивають.

Не залишається жодного суперника, який зміг би перешкодити Сталіну і він розпочинає свою діяльність...

СИБІРСЬКА ВИРАЗКА

У всій країні панують погрози і занепокоєння. Серця переповнені страхом і сумнівами. Сумніви насялися скрізь, навіть у сім'ях. Вони розділили дружину і чоловіка, батька і сина... А вітер тривоги все посилювався.

Одного дня я побачив в учительській викладача, який сидів за столом і поволі гортав екзаменаційні листки. Він не дивився на них — видно думками був десь далеко.

— Щось сталося? — спитав я.

Вчитель здригнувся. Подивився на мене і розгубленим голосом, ледь чутно, промовив:

— За мною почали стежити, Бекторе.

Я нічого не відповів. Та й що я міг сказати на це? Чим зарадити? Кожний з нас боявся цього... Але ж слід було якось розвіяти його думки:

— Ти впевнений? З якого часу за тобою стежать?

— Звичайно, впевнений, — сказав він. — переслідують три дні. Чому стежать? Що їм потрібно? Скажи, Бекторе, крім того, що я вчений, у чому моя вина? — він підвищив інтонацію. — Чи їх не влаштовує те, як я готую студентів? Що ж мені робити? Я не винен, що тюрколог. Хіба це провина?

Я відповів:

— Заспокойся, мій друже. Не привертай до нас уваги.

— Ти правий, Бекторе. Обережність не завадить. Але що мені робити? Навіть немає з ким порадитись. Брата вислали до Сибіру. А він же вчений! За що? Може вже й помер. І мене те саме чекає. Усім серцем відчуваю це...

Через декілька днів у школі мені повідомили, що мій друг захворів. Поїхав до нього додому. І яке ж було моє здивування, коли я побачив його здоровим! Він був дуже сердитий і уникав розмов на будь-які теми. Двері відчинилися і до кімнати, де ми знаходились, увійшла росіянка. У неї все було гарним: і обличчя, і чорне довге волосся, і струнка фігура, все, окрім холодних очей і пильного погляду. Вона привіталась і пішла на кухню готувати чай. Я запитально подивився на друга.

— Медсестра, — пояснив він. — ГПУ приставило.

Після цього пояснення я потягнувся до дверей. Мій друг провів мене і прошепотів на вухо:

— Вона шпигунка. Будь уважним. Якби ти знав, як мені страшно.

Пройшло декілька місяців. Мій друг звістки не подавав. Та одного разу колеги повідомили, що туркменський вчений тяжко захворів. „Піди, провідай його, — порадили вони. — Передай вітання від нас”. Я пішов. Мого друга було важко впізнати: він дуже схуд, з рота сочилася кров. Але він зрадів, коли побачив мене. Міцно потис руку. Я здивувався, що його долоня така гаряча. І раптом він заплакав. Я заходився його втішати. Він заперечливо похитав головою:

— Від цієї хвороби немає спасіння — сибірська язва. Розумієш, мене отруїли. І зробила це та жінка. Тиха і непомітна.

Через три дні після моїх відвідин наш товариш помер. Незважаючи на заборону релігійних обрядів, зробили не-

велике поховання. Бідний друг пішов у вічність, коли у нього було багато сил і бажання для здійснення великих справ. Можливо, там йому буде даровано спокій.

СИН ЗА БАТЬКА НЕ ВІДПОВІДАЄ

Як жахливо — всі під наглядом: від малого до великого. Більшовики впровадили для цього цілу систему. А почалося все з анкетування.

Якось увечері я готувався до завтрашніх занять. І весь час біля мене тихесенько сидів мій молодший син. Це на нього зовсім не було схоже. Може щось накоїв у дитячому садочку?

— Ні, — пояснив син. — Мене примусили заповнити анкету.

— І що ж було в тій анкеті?

— Спитали, чи вірять в Аллаха мої батьки?

— І що ти відповів?

— Сказав, що не вірять. І мої друзі, Коля і Петя, теж так сказали. Тату, я вірно вчинив?

Яку я міг дати відповідь п'ятирічній дитині? Якби він сказав: „Так“, то ми б відразу потрапили б у лещата більшовицької машини, яка розпочала похід проти релігії та віри. Такий тиск примушував і дітей, і дорослих говорити неправду, захищаючись від терору.

Наш син врятував нас. Я спробував посміхнутись:

— Сину, ти вірно відповів. Та, надіюсь, ти віриш в Аллаха?

— Вірю, тату, вірю.

— Молодець.

Син пішов до іграшок, а я закам'янів: що ж це робиться на цьому світі? Чи довго нам терпіти таку наругу над собою, над вірою? Більшовики прагнуть за будь-яку ціну послабити взаємостосунки між батьками і дітьми. Якщо це їм вдасться — дітей почнуть виховувати у комуністичному дусі.

Прапорonoсцем ідеї заперечення Бога був Ленін. Це він говорив: "Релігія — опіум для народу. Не Бог створив людей. Люди створили Бога". Це він підтримував ідею знищення віри в духовність: "Релігія, що спирається на власність, є насильством над державою і владою. Не ми створили це насильство. В усьому винний клас багатіїв. Цей клас придумав релігію, аби мати можливість експлуатувати клас пролетаріату, як рабів, придумав Бога, придумав пророків, властителів, ханів, беїв, заради своїх інтересів придумав ідеї сім'ї, власності, батьківщини, совісті, людськості, народу. А це дало багатіям владу над ними. Ми не маємо справи з насильством і не хочемо насильства. Визнаємо, що зараз радянська держава, є, без сумніву, державою насильства. Проте радянській державі сьогодні необхідна тимчасова держава. Бо вона єдина в історії в усьому світі пролетарська держава. Її оточують капіталістичні держави. А для захисту від них ми потребуємо і держави, і армії. Після побудови на землі безкласової комуністичної держави, необхідність у державі відпаде, і світ перетвориться на рай, після цього клас пролетаріату

житиме вільно і щасливо. Заради цього сьогодні ми маємо перебороти труднощі і нестатки”.

Ленін та інші більшовицькі лідери займалися пропагандою безглузвих, нелогічних, беззмістовних виступів та ідей. Ленін висунув лозунг: “Син за батька не відповідає” і всі комуністи підтримали його. В той же час в анкетах, які використовували для з’ясування особистості людини, головними питаннями були ті, які стосувалися її родоvodu. Таким чином через анкети комуністи збирали необхідну для них інформацію про кожного мешканця радянської держави.

ЗМОВА

1930 рік. Населення усіх сіл Туркменистану, рятуєчись від тоталітарного режиму, тікає в Іран, Афганістан, Каракумські степи. Люди рятують своє життя і майно від більшовиків. Указ про знищення куркулів як класу почав приводитися в дію: їх почали розстрілювати, висилати з батьківщини. Тих людей, які знехтували роботою у колгоспах, назвали басмачами і звинуватили у розтягуванні державного майна, вбивстві комуністів і комсомольців. Та справжнім злочинцем була держава.

...Однієї ночі ми прокинулися від сильного грюкання у вхідні двері. Дружина дуже перелякалась:

— Це прийшли... Невже?

— Не бійся, — спробував заспокоїти дружину, — я подивлюсь.

Підійшов до дверей. Хвилюючись, запитав:

— Хто це?

— Це я... Я... Бекторе, не бійтесь.

По голосу у впізнав лікаря Девлік'янова. Ми давно з ним товаришували. Але таким розгубленим я його ще не бачив.

— Пробачте, що я прийшов до вас у такий пізній час. Розумієте, мене сьогодні викликали в ГПУ і сказали, що відправляють в Каракум. Там, виявляється, йде війна між басмачами і силами уряду. Туди нас доставлять літаком. Я діятиму на боці сил уряду. Хочу попросити тебе приглядати за моєю дружиною і дітьми.

Я пообіцяв виконати його прохання. Він пішов, а дружина розхвилювалась:

— Чому він прийшов до тебе? Хіба в нього немає більше друзів?

— Мабуть, він довіряє мені.

Нас обох гризли сумніви. Позиція діючого режиму нам була добре відома: друзів він робив ворогами, вигадував змови, знаходив і знищував невдоволених. Ми чули про такі методи. Можливо, ГПУ вдалося до цього і послало до мене мого друга? Можливо. І все ж я не вірив. Хіба можна зламати людину з сильними національними почуттями?

Майже через тиждень я взяв, що лікар у місті. Вирішив його відвідати. Він зустрів мене радо, але був чимось стривожений.

— Бекторе, сьогодні намірився зайти до тебе. Як ти? Що нового?

Після короткої розмови він витяг з шухляди письмово-

го столу два аркуші паперу і простягнув мені. На одному було написано „Національна незалежність”, на іншому — „Свобода Туркестану”.

— Ось, під час подорожі придбав це, — пояснив лікар.
— Ці листівки дали повстанці Каракуму.

Я здивувався: навіщо, наражаючись на смертельну небезпеку, такі антиурядові документи везти сюди? Я продовжував пильно вдивлятися у його обличчя. А він стояв навпроти мене, простягаючи листівки. Обличчя бліде, спітніле. А в очах порожнеча.

— Ох, лікарю, лікарю, — тільки й зміг я похитати головою, — хіба це розумно тримати такі листівки? Їх слід негайно знищити....

Бачу, він хоче щось сказати, але не може й рота відкрити. Підійшов до столу, поклав до шухляди листівки і замкнув її на ключ.

Ми розсталися мовчки. На вулиці мені здалося, що за мною стежать. Це відчуття не залишало і вдома. Невже й справді ГПУ взялося за мене? Чого їм треба? Мою спантелеченість помітила дружина. „Щось трапилось? — поцікавилась вона. — Ти щось приховуєш?”

А й справді, чого мені приховувати? І я розповів їй про мої відвідини лікаря. Про листівки і дивну поведінку мого товариша. Поділився своїми сумнівами стосовно його порядності. Висловив припущення, що лікар став агентом ГПУ. Можливо, його хотіли використати проти мене.

Дружина вислухала мене мовчки і, не промовивши ні слова, вийшла з кімнати.

ЗАПРОШЕННЯ ДО ГПУ

У кожної людини є такі моменти, які важко забути. Для мене таким днем стала неділя 18 березня 1932 року. На засіданні вченої ради комісаріату народної освіти завершилось обговорення мого повідомлення про книги турецькою мовою. І я пішов додому. Двері відчинила дружина і по її виразу обличчя я зрозумів: щось трапилось. Вона мовчки дала мені якогось папірця. Поволі прочитав текст — мене запрошували в ГПУ.

— Можливо, нічого серйозного, — заплакала дружина.
— Про щось спитають і відпустять... Так?

— На все воля Аллаха. Може, й так. Але треба бути готовим до всього. Для мене ти все життя була надійним помічником і другом. Гадаю, що так буде і надалі. Щоб не трапилось, бережи себе і дітей.

Я вже не боявся ГПУ. Втомився. Мені дуже шкода було лише дітей і дружину. Що буде з ними? Зайшов у дитячу кімнату. Всі троє міцно спали. "Любі мої діти, — сказав я про себе, — я став на шлях боротьби заради Вітчизни, заради вас. Я хочу, аби ви були щасливі. Невже мені у цьому не допоможе Всевишній? Якщо мене позбавлять можливості вести боротьбу з більшовизмом, я хочу, щоб ви, мої діти, продовжили її".

Вийшов до кімнати, де залишив повідомлення з ГПУ. Ще раз взяв у руки маленький аркуш паперу, у якому було зазначено, що я маю терміново прийти до коменда-тури ГПУ і відмітитися, інакше на мене чекає покарання. Першою думкою було — втекти. Але куди? ГПУ знайде

скрізь. Це по-перше, а по-друге: в мене ж діти, дружина. Невже я зможу їх покинути напризволяще? Якщо ж вдамся до втечі, визнаю себе винним. А це для всієї нашої сім'ї означає одне — смерть. Отже, я мушу підкоритись вимозі ГПУ.

— Знай, — звернувся я до дружини, — ні я, ні ти — ніхто з нас ніякого злочину не вчинив. Нам нема чого боятися. Нехай тривожаться ті, хто сіє насилля. Їхній час не вічний. Зло має бути покараним. Я вірю, що історія розставить все на свої місця. Молися, щоб Всевишній допомагав нам і нашому народу у нашому прагненні жити вільно і заможного.

АРЕШТ

Людина рідко прислуховується до своїх кроків. Коли вона їх чує на широкій вулиці, гадає, що крім неї тут є й інші люди. А от сьогодні я чув власні кроки. Це було так дивно. Прохолодна і волога погода породжувала суперечливі думки. Йду поволі, обминаючи калюжі. Кроки такі важкі, що здається, — тупцяюсь на місці. Хочу думати про що-небудь. Та не виходить. Невже дійсно мене заарештують? Але в чому моя провина? Якби ж то я знав, може легше було б на душі.

Якийсь чоловік обігнав мене. Мабуть, поспішав додому. Чи знав він, який щасливий? Він іде у тепло і затишок. Якби він знав куди неохоче йду я, напевно поспівчував би...

Постійно чую за собою чийсь кроки. Чиї? Людей? Свої? ГПУ? Ось так, зупиняючись, оглядаючись, роздумуючи, дійшов я до вулиці Гоголя, де в одному з будинків розмістилося ГПУ.

Три кам'яні сходишки відділяли мене від дверей, за якими на мене чекала невідомість. Піднявся. Простора кімната поділена на довгий коридор. Над столом напис: „Для звернень”. За ним сидить чоловік і щось пише. Підійшов до нього і показав отримане повідомлення з ГПУ. Він прочитав повідомлення, кінчиком олівця, якого тримав у руці, вказав на стілець біля себе. Я присів на краєчок.

Просидів майже годину. Оскільки зі мною ніхто не розмовляв, мав можливість розглянути і озброєного чергового біля дверей, і щілини у підлозі, і потріскані стіни... Я вже не обурювався. Втомився. Та ось до кімнати зайшов офіцер у темних окулярах. На шиї у нього висів шкіряний мішечок. По тому, як офіцер невпевнено почувався на ногах, я зробив висновок, що він п'яний. Хитаючись, він підійшов до мене впритул. Постояв трохи, наче намагаючись пригадати слова, потім тикнув мені вказівним пальцем в обличчя і вичавив:

— Діти є?

— Так. Троє...

Офіцер наблизив пальця впритул до очей, і, дихаючи перегаром, видихнув:

— Якщо у всьому признаєшся, повернешся до своїх дітей. А якщо будеш мовчати... Сам розумієш, що з тобою буде.

Я знизав плечима і перепитав:

— У чому я маю признатися? Я не розумію...

— Ми тебе знаємо. Про все знаємо, чим ти займався. Та хочемо, аби ти сам все розповів. Тобі краще визнати вину самому.

— Я нічого не робив протизаконного.

Офіцер розлютився:

— Нічого не робив? Нічого? Ми розкажемо тобі таке про тебе, що сам злякаєшся.

Він вилаявся і пішов геть. Знову відчинилися двері і до кімнати увійшов чоловік у цивільному одязі. Я подивився на нього і від несподіванки навіть підвівся: це був мій туркменський друг, який працював в управлінні освіти. Він зупинився біля мене, але не подав вигляду, що знайомий зі мною. Що це? Невже він працює в ГПУ. Таки працює. Бо відкриває папку і холодним голосом запитує:

— Твоє ім'я?

— Ви знаєте, — байдуже відповідаю.

— Я запитав як твоє ім'я!

— Шевкій Бекторе.

— Викладаєш турецьку мову в педагогічному технікумі і на факультеті?

Мій старий друг ставить якісь відмітки у папері. Як шкода, що я не здогадувався, ким він був насправді! Ніколи б не запрошував до себе у гості, не вів би з ним відвертих розмов. Ні-ко-ли... Та вже пізно. Треба зосере-

дитись і спробувати такі давати відповіді, які б не нашкодили іншим.

— Раніше був заарештованим? Чи служив у російській армії до революції? Чи мав з ким-небудь політичні стосунки?

— Не заарештовувався. Я турок, до російської армії ніякого відношення не маю.

— Коли приїхав з Туреччини?

— В 1918 році як вчитель приїхав із Стамбула до Криму. З 1926 року працюю під опікою комісаріату освіти Туркменії.

Час нанизував питання за питанням. Нарешті вони закінчились. Мій колишній друг повідомив, що керівники ГПУ хочуть зустрітися зі мною, а оскільки вже ніч, я мушу залишитися тут. „Сторонніх осіб, — сказав він, — яких залишають в приміщенні ГПУ, обшуковують”. Він покликав чергового і наказав обшукати мене. Разом вони ретельно обшукали пальто: кишені, комір, шви. Так само переглянули одяг. Зрізали гудзики з моїх штанів. Я хотів заперечити та мені сказали: „Такий порядок”. Мене било як від пропасниці. Наказали: „Одягайся”. Одяг, що мені повернули, перекинув через плече. Потім вони повели мене в коридор. Зупинили біля залізних дверей, відчинили їх і наказали ввійти. Після того залишили одного за зачиненими дверима, наодинці з моїми нерадісними думками...

ДОПИТ

— Ну, товариш Бекторе, який стан вашого здоров'я?

За столом навпроти сидів представник ГПУ Дуров. Поруч з ним — керівник особливого відділу Ашхабадського ГПУ Макаренко, якому були надані широкі повноваження, і трохи далі шеф відділу таємної поліції Левшин. Що я міг відповісти? Що? Я зранку до ранку проводив час у маленькій кімнатці в жахливих умовах. Чи потрібно пояснювати, що довелося мені перенести. Я був позбавлений спілкування, свіжого повітря, свободи. Вони цікавляться станом мого здоров'я? Я гірко посміхнувся. Моя мовчанка розізлила Дурова. Він щось прошепотів гедеушнику Макарову, який сидів поруч, товстому, маленькому на зріст, з великою і лисою головою. Його маленькі очі, здавалось, лежали на бугристому і приплюснутому носі. Товстими пальцями він постійно барабанив по столу, а сам спідлоба спостерігав за мною.

Макаренко пальцем вказав на стілець перед собою. Я сів. Потім він відкрив папку, взяв аркуш паперу і, пильно дивлячись у вічі, промовив:

— Товаришу Бекторе, ви збрехали ГПУ. Виявляється, ви член партії.

— Ні, — сказав я.

Макаренко підвищив голос:

— Навіть не намагайтесь відмовлятися від того, що ви накоїли, інакше не чекайте на порятунк. Виявляється в Туркменії вас шанують як вченого, вчителя. Туркмени

люблять вас. Ясна річ, у вас чимало знайомих, друзів серед туркменської інтелігенції...

На цьому місці він зупинився, відкинувся на спинку стільця, почав водити пальцями по кобурі з пістолетом, що висіла на поясі. Потім притишив голос:

— У всякому разі вам, мабуть, відомо про те, що ваш знайомий К.В. знаходиться у Ташкентському ДПЗ? Нам відомо, що в Туркменії працює таємна організація туркменських націоналістів проти радянської держави і уряду більшовиків. За нашими даними, ви — один з лідерів організації. Товаришу Бекторе, бачите, ми знаємо все. Не марнуйте час ні свій, ні наш...

Мені ще не зачитували остаточне звинувачення, але того, що я почув, було досить аби зрозуміти — для мене готують страшний вирок. Страх так стиснув серце, що я відчув нестерпний біль. Думок немає: в голові порожнеча наповнюється якимось гулом. Погляд мій зупинився на пальцях Макаренка, який продовжував гратися з кобурою.

— Незважаючи на це, ми не хочемо поводитися з вами погано. Достатньо буде того, що ви нічого від нас не будете приховувати, поясните все, що вам відомо про цю організацію. Якщо ви виконаєте наше прохання, швидко повернетесь додому.

— ...

— І наступне, радянська держава може вибачити тим, хто визнає свою провину. Візьмемо для прикладу інжене-

ра Рамзіна... Зараз він на Уралі, обіймає високу посаду, відзначений радянським орденом.

Я слухав Макаренка і не міг навіть висловити свого обурення. Організації, про яку він вів мову, в Туркменії не було. Не було, ясна річ, ніякого інженера Рамзіна. ГПУ сплітало сіті з підлих інсинуацій для знищення невинних людей. Я розумів, що кожне ім'я, яке я зараз "згадаю", приведе до загибелі людини. Хіба я можу це зробити? Ні. І ще раз — ні! Потрібно шукати якийсь вихід.

— Пробачте, — сказав я, — не розумію, що ви сказали...

Макаренко схопився і закричав:

— Що? Ви не зрозуміли? Я з вами розмовляю російською мовою. Можливо, ви не розумієте російської мови, товаришу Бекторе? Можливо й те, що вас викликали до ГПУ ви вважаєте помилкою. Хочу звернути вашу увагу, товаришу Бекторе, ГПУ ніколи не помиляється і не чинить протиправних дій. Чи ви хочете звинуватити ГПУ?

Я відчув, як мені стало жарко. Та відступати було вже пізно:

— Насамперед хочу повідомити вам, — продовжив розмову, — я вам не товариш, а лише співвітчизник, тому що безпартійний. Ваше звернення до мене "товариш" недоречне. Ви говорите про організацію в Туркменії, яка начебто працює проти радянської влади і я наче якось пов'язаний з цією організацією. Але ви не навели жодного доказу, які б підтвердили ваші слова. І не приведете, бо все це неправда. І людина, яка говорить мені про такі неіснуючі речі, брехун. Ви думали про це?

Обличчя Макаренка зблідло. На якийсь час він завмер, а потім заревів:

— Що? В Туркменії немає такої організації?

— Не знаю. Я не можу стверджувати те, чого не знаю.

— Ні, знаєте. Все знаєте, але обережно добирайте слова, Бекторе. За кого ви нас маєте? Хочу вам нагадати, в ГПУ не жартують. Ваші жарти дорого вам коштуватимуть!

— Я це розумію. Але ви плутаєте жарти з правдою.

До нашої розмови приєднався Левшин, який до цього вдавав себе байдужим до усього, що відбувалося в кімнаті:

— Ви, ви... — сказав він тихим голосом. Зняв окуляри, одну дужку затис зубами. — Здається, ви забули, що знаходитесь в ГПУ. Ви повинні знати, що не зможете мене ошукати. Раджу вам під час розмови добирати слова. Не втомлюйте ні нас, ні себе, розкажіть про все, що знаєте. Визнати свою провину буде для вас дуже корисно.

Він нахилився ближче і тихим голосом, наче відкриваючи якийсь секрет, додав:

— Ви знаєте, що ми робимо з тими, хто не хоче домовлятися з ГПУ?

— ...

Левшин подивився на гепеушників і вишкірив зуби:

— Повеземо на місяць. Звідти ви ніколи не зможете спуститися. — Він торкнувся кобури. — Ви знаходитесь зовсім близько від цього.

Левшин з силою вдарив долонею по столу і, повернувшись до Дурова, сказав:

— Мені все ясно. Товариш Бекторе хоче пройтись вздовж Ташкентської дороги. А що робити? — Він повернувся до мене, — товариш Бекторе сам обрав свій шлях. — Він відвернувся і закінчив свою промову. — Ми вважали вас розумною людиною. Що ж, про головне поговоримо в Ташкенті.

Всі дивилися на Дурова. А в мене навіть виникла думка: „А може Дуров зараз скаже, ми помилились. Ви ні в чому не винні, повертайтеся до сім'ї". А Дуров пильно дивився на мене. Що він відчував у цю мить, коли приймав рішення? Мені невідомо. Він поволі підняв вказівний палець. Так само поволі наблизив його до кнопки дзвоника на столі. Натиснув. Зайшов наглядач і повів мене до камери. Так закінчився допит, що тривав півтори години.

ТАШКЕНТ

— Йди! — Чую чийсь голос у темному коридорі. — Вперед!

Коридор настільки темний, що я перш ніж ступити, перевіряв рукою, чи немає якоїсь перешкоди. А голос все підганяв і підганяв: „Вперед! Швидше!" Нарешті двір. Яке яскраве світло! Прикрив долонею очі. Солдат підштовхує мене в спину. Дивлюся: ми стоїмо неподалік чорного автомобіля. Біля нього офіцер, який пояснює:

— Товаришу Бекторе, мені доручено відвезти тебе в

Ташкент. До станції поїдемо цією машиною. Коли будемо проїжджати вулицями, забороняється оглядатися по сторонах, вітатися зі знайомими. Будеш вести себе, як звичайний подорожанин ніхто не має припустити, що це не так. Домовились?

На знак згоди я кивнув головою. Що я міг зробити у даній ситуації. Думав лише про те, щоб моє перебування в ГПУ нікому не завдало шкоди. Мені вказали місце на задньому сидінні, між гепоушниками. Поїхали. Краєчком ока слідкую за перехожими. Хоч би одне знайоме обличчя побачити. Ось учні поспішають до школи. Не відають вони, що повз них щойно у безвість проїхав їхній вчитель. Як же мені захотілось, хоча б на мить, як цих школярів побачити дружину і своїх дітей!

До Ашхабада прийшов новий день. Люди сьогодні будуть працювати, ввечері повернуться додому, до сім'ї. Хіба це не щастя? Невже мої кращі дні залишилися у минулому?

Невдовзі машина, у якій мене везли, зупинилася біля вагона. Біля третього купе мені наказали зупинитись. Офіцер пройшов усередину і запросив мене:

— Твоє місце тут. Швидко знайди і замкни двері.

Я обернувся. Перед четвертим купе стоять два солдати з багнетами. У другому кінці вагону також стоять солдати, озброєні багнетами. Я зрозумів, що тут, крім мене, зібрали й інших ув'язнених. У купе офіцер дав останню настанову:

— З місця не рухатися, на станціях не висовуватися з

вікна, виконувати всі накази, які віддаватимуть чергові — не примушувати їх застосовувати зброю.

Він вийшов і замкнув за собою двері. З сусідніх купе чую голоси з такими самими попередженнями. Хтось відповідає туркменською мовою.

Вагон смикнувся. До купе увійшов конвоїр і наказав лягти на підлогу. На голову мені кинули пальто. Так я вирушив у невідомість. Про себе я вже не думав. А от що буде з дружиною і дітьми? Чи зможуть вони самі прогнати? Допоможи їм Аллах! Їдемо довго. Можливо, можна вийти у коридор. Постукав у двері. Караульний різко наказав:

— Лежи і не рухайся!

Довелося підкоритися.

Минуло півтори доби моєї подорожі. Нарешті поїзд зупинився. 26 березня 1932 року ми прибули до Ташкенту. Заарештованим наказали виходити по одному і сідати в окремі машини. Мене підвезли до приміщення ГПУ, яке було на станції, і замкнули в кімнатці. Дуже болів шлунок. Далося взяти двотижнєве харчування неякісними хлібом (400 грамів безформної глевкої грудки з жита), юшкою на брудній воді і перепічками із смердючим фаршем. Можна було і не їсти, але як тоді вижити? А цього я прагнув над усе. Часом, коли з їжі виповзали черви та комахи, я заплющував очі: мені здавалося, що я сплю. Я почав втрачати відчуття часу. Скільки я знаходжусь в ув'язненні? Тиждень, місяць?.. На подвір'ї весна чи літо? Як важко. Одного разу до кімнати прийшла якась

жінка. “Збирайтесь, — сказала вона, — вас перевозять в інше місце”. “Ви можете сказати, яке сьогодні число?” “Дев’яте... — почув у відповідь. — Дев’яте квітня”.

І знову мене кудись повезли у закритій машині. Повезли назустріч долі...

КАМЕРА № 13

Центральне приміщення ГПУ в Ташкенті знаходилося у чотириповерховому будинку. Як зовні, так і всередині будинок справляв неприємне враження. Мені стало моторошно. Підвели до камери, яка була позначена тринадцятим номером, наказали увійти і замкнули за мною двері. Камера була квадратною: декілька кроків у ширину, стільки ж — у довжину. Під самою стелею невелике вікно. Біля однієї стіни шафа, біля іншої — тапчан, збитий з дощок, та стіл. В кутку — параша.

Години через три на порозі з’явився молодий чоловік із затиснутим під рукою клунком. Ззаду його хтось пхнув і він, вдарившись об стіну, впав на підлогу. Стогнувши, піднявся, позбирав і постелив біля ніг розкидані речі, сів на них. Мовчки дивились один на одного. Чоловік був у жахливому стані: його, видно, довго били. Він опустив очі і заговорив:

— Якщо повірять мені, розстріляють брата. Повірять брату — розстріляють мене.

Я здивовано дивився на нього. Чому він відразу починає розповідати про себе? Ми навіть не привітались, не

знаємо один одного. Це ж не чемно. А може його спеціально підіслали до мене? А він, не звертаючи увагу на мій здивований погляд, продовжував:

— І я вирішив визнати свою провину. І ви врятуєтесь, коли вчините так само. Мені здається, найвірніше рішення — визнати вину.

Мабуть, він хоче розговорити мене. Отже, ГПУ вирішило застосувати до мене інший метод. Почали давити морально і врешті-решт примусять згодитися з тим, що їм потрібно. І цього чоловіка підселили з цією метою. Як же майстерно він грає свою роль. Намагається викликати жалість до нього, а відтак, через нього, і до себе. Через це так плутано він вмотивовує свої дії. Доходить до протиріччя. Розмазує сльози по щоках і знову розпочинає:

— Ні, ні... Ні в якому разі не визнавайте свою провину. Я визнав і що? Розстріляють брата. А якщо відстануть від нього, то, ясна річ, розстріляють мене.

Несподівано він припинив рюмсати і я запитав:

— Юначе, як тебе звуть?

— Омар Файзуллін.

— Чим займаєшся?

— У Голодному степу був перекладачем ГПУ. Коли в Узбекистані розпочались масові арешти, схопили мене і брата. Він був комісаром з продовольства у Республіці Узбекистан. Якщо я розповім про діяльність брата, ГПУ пообіцяло подарувати свободу. На допитах мій брат усе заперечує. Але ситуація така: кому повірять, той і залишиться жити — або я, або він.

Якщо те, що він розповів правда, то це страшно: хтось з братів змушений буде зробити вибір. Хтось з них змушений буде стати вбивцею.

Увечері Омара Файзулліна забрали. Хоча його короткочасне перебування і не завдало мені ніякої шкоди, у моральному плані я почувався погано. З дня арешту, крім службовців ГПУ, узбецький юнак був першою людиною, яка постраждала від режиму, з яким я розмовляв в ув'язненні. Я так пройнявся його подальшою долею, що менше почав думати про себе. Через багато років я випадково дізнався, що Омара Файзулліна засудили до 18 років ув'язнення, а його брата і разом з ним ще 61 чоловіка розстріляли.

Я знову залишився один. Скучив за книгами, за живим спілкуванням. Якісь недобрі думки підступно ятрять душу. Намагаюся їх позбутись. Але це неможливо. Вони скрізь. О, Всевишній, зміцни мою волю, не дай збожеволіти! Я позбавлений усього, навіть сну. Як тільки лягаю на тапчан, з гуркотом відчиняється вікно на дверях і владний голос примушує встати. Слух настільки загострився, що я чую за стінами і нервовий сміх, і стогін, і лайку... О, Всевишній!..

Ранок. Чую як відчинились двері камери № 11. Когось у ній замкнули. Чоловік почав лупцювати кулаками у двері і волати:

— Ви не маєте права. Посадіть мене до політичних. До політичних!

— Заткни пельку, придурок, — чується погрозовий окрик караульного.

— Я буду дзвонити до голови політичного відділу Папашенка. Ось я навіть номер набрав. Ало, ало... З'єднайте мене з Папашенком. Ало. Щоб вас, більшовиків, покрутило, щоб ви...

Ув'язнений замовк. Але ненадовго. Ось він затягнув Марсельєзу. Раптом перестає співати і — плаче, а потім виє. Страшно і довго. Бідолашний. До чого, виявляється можна довести людину. Та його страждання не закінчились. До камери увірвались караульні і почали бити ув'язненого. Б'ють довго, поки він не втрачає свідомості.

А зранку знову я почув, як ув'язнений з камери № 11 телефонує до Папашенка, як кляне більшовиків і співає Марсельєзу, як плаче і виє. І знову караульні б'ють його до нестями, важко хекаючи і лаючись.

Це повторювалось щодня. Я вже не витримував цих тортур у сусідній камері. Ловив себе на думці, якщо це буде продовжуватись тривалий час, — збожеволію. Почав прокидатися за декілька хвилин до “телефонних дзвінків” і нервово ходити по камері, повторюючи про себе услід за бідолашним слова Марсельєзи. Чимало років слова французького національного маршу і голос його виконавця — ув'язненого з камери № 11, бриніли в мені. Я вже почав звикати до його голосу, як одного разу все припинилось. Ув'язненого вивезли у невідомому напрямку. Назад він вже не повернувся.

Стан мого здоров'я погіршувався. Кожного дня роблю над собою зусилля аби проковтнути 400 грамів глевкого житнього хліба із смердючою рибою та суп з пшона. Та

найбільше мені дошкуляло те, що протягом тривалого часу я не мився. І коли мене вранці розбудили і повідомили, що поведуть у лазню, я дуже зрадив. Але це було так несподівано, що я навіть злякався...

ВЕРХОВИН

Одного разу вночі двері з гуркотом відчинились. Я скочив з тапчана. „Мабуть поведуть до лазні“, — майнуло в голові. Та на всяк випадок спитав у караульного:

— Щось трапилось?

— Нічого, — почув у відповідь. — Тебе викликають нагору. На допит.

Я вже нічому не дивувався. Вночі так вночі. І все ж: невже вдень не можна допитати? Але такі вже методи роботи ГПУ — непередбачуваність, що контролює психіку людини.

Мене завели в кімнату під номером 175. Досить просторе приміщення. Під вікном сидить офіцер. Караульний залишив нас удвох. І я почув перше запитання:

— Як себе відчуваєш?

Я пізнав його. Це був той самий офіцер, який в Ашхабаді під час допиту тикав мені пальцем в обличчя і обіцяв: „Якщо у всьому признаєшся, повернешся до своїх дітей“ Пізніше мені повідомили його прізвище — Верховин. Керівник четвертого Східного відділення Верховин.... На стіні, за ним, два портрети — Сталіна і Дзержинського. З портретів перевів погляд на нього:

— Як арештант. Як арештант, який харчується смердючою рибою, супом з пшона, глевким хлібом, що більше нагадує грудку твані.

— Радянська влада грязюкою не годує. Але перейдемо до діла. За нашими даними в 1927 році в Туркменії було організовано контрреволюційне товариство і ти, виявляється, був одним із активних його членів. Ти підтверджуєш цей факт? Чи...

Він замовк. Примружив очі і втупився в мене. Якщо він хотів мене залякати, то помилився. Я вже втомився боятися. Погляд я не відвів, а навпаки, нахилився до нього і твердо відповів:

— Те, що ви зараз сказали — не відповідає дійсності. Все це брехня.

— Даремно ти пручаєшся, — посміхнувся Верховин. — Нам відомо все. Вже зібрано достатню кількість доказів. Ти — один з найвідоміших представників націоналістів в Туркменії. Ще раз повторюю, ти маєш визнати свою провину.

— Мені немає в чому признаватися.

— Ну, ну, — багатозначно сказав він і викликав карального.

І знову я у своїй камері. Постійно ниє серце. Ніяк не можу заспокоїтись. Скільки ще мені терпіти знущання? І чим я завинив? Тим, що я люблю свою Батьківщину і свій народ? Якщо більшовики вдають, що вони цього не розуміють, тоді вони переслідують іншу мету. Але яку? Швидше б усе закінчилось.

Знову відчиняються двері і караульний гукає:

— На допит!

На цей раз Верховин розмову розпочав відразу, навіть не запросивши сісти. Разом з цигарковим димом він видихав питання за питанням:

— Ну що, подумав, товаришу Бекторе?

— Про що?

— Про твою діяльність.

— Коли я мав думати, якщо я не встиг зійти вниз до своєї камери, як знову привели сюди?

— Сідай. Бекторе, ми хочемо, щоб ти докладно розповів, коли і як займався контрреволюційною діяльністю.

— Мені нічого не відомо про контрреволюційне товариство. Тому я не міг у ньому брати участь.

— Даремно опираєшся. Провину доведеться визнати рано чи пізно.

— Цим самим ви, товаришу Верховин, хочете сказати, що я мушу звести на себе наклеп?

— Знаєш, — Верховин поклав цигарку у попільничку і осудливо похитав головою, — після тортур звідси ніхто ще не виходив. Подумай.

Він взяв олівець, подивився на нього, зламав посередині і жбурнув на стіл:

— Добре. Припустимо, ти не працював у товаристві. Але ж напевно знаєш керівників наукового і літературного товариств?

Ці товариства мали офіційний статус. Керівники були добре відомі всім. Тому я назвав прізвища: спочатку своє,

а потім інші. Верховин спитав, чи мають ці особи відношення до комунізму чи націоналізму. І про це вони знали. Були і комуністи. Одного з них звинуватили в націоналізмі, той визнав свою помилку, його знову прийняли до партії і навіть дали вищу посаду. Та я вирішив краще уникати прямих відповідей.

— Я не маю певної думки про цих осіб...

— Але ми знаємо. Ти тільки скажи мені, що ти думаєш про кожного з них.

— Вони інтелігентні люди. Знаходяться у тісному контакті з органами влади. Про кожного з них окремо я ніколи не думав. Про себе ж можу з впевненістю сказати: до контрреволюційних організацій не належав і не належу.

— Товаришу Бекторе, не клей дурня. Ми маємо закінчити цю справу по-шляхетному. Останній раз попереджаю.

Він підхопився і став ходити по кімнаті. І раптом вдарив мене кулаком в обличчя. Я опинився на підлозі. З розбитого носа потекла кров. Долонею витер її, підвівся і опустився на стілець.

А Верховин продовжував допит:

— Я гадав, що ти поміркована людина. Мабуть, помилився. Ти хочеш повернутися до своєї камери? Будь ласка. Але тобі ніколи не вдасться побачити своїх дітей. Мусиш пристати на мою пропозицію зараз. Мене цікавлять прізвища членів контрреволюційного товариства. Коли почнуться справжні тортури, тебе вже ніхто не слухатиме... Даю тобі останній шанс.

Дорогою, поки мене вели, і вже у камері я намагався

продумати свої наступні дії. Та часу на це не було — мене знову викликали на допит.

На цей раз мене допитував помічник начальника особливого відділу ГПУ Дімельдман. Верховин сидів поруч.

Повернувшись до нього, Дімельдман сказав:

— Занотовуйте. Негайно заарештувати дружину Шевкія Бекторе. — Подивився на мене і знову до Верховина. — А дітей його нехай відправлять до приймальника-розподільника.

Помовчав трохи, а потім, наче не знав, поцікавився:

— Бекторе, назвеш адресу?

Які ще знущання надумало ГПУ? Бідолашна моя родина...

Три-чотири дні мене ніхто не турбував. Та я відчував, що за мною постійно стежать. Вікно на дверях камери так часто грюкало, що я вже перестав здригатися. Та найбільше дошкуляли розмови за дверми вночі, крики у сусідніх камерах. Я був доведений до такого стану, що дійсність мені ввижалася сном. І коли я одного разу почув, як у сусідній камері хтось вголос читає Коран, вирішив, що сплю. Але в ув'язненні таким довгим сон не буває. Приклав вухо до стіни: чую живий голос.

— Хто ви? — запитую.

У відповідь — тиша.

— Хто ви? — запитую ще раз. — Мені знайомий ваш голос. Обізвіться.

І знову тиша. Згодом караульні повідомили, що релігійні обряди заборонені. Більше я голосу сусіда не чув. Знову я залишився сам на сам зі своїми думками. Ув'язненням

почали роздавати хліб. Прислуховуюсь, як вони вигукують номери. Останнім був номер 81. Отже стільки нещасних знаходяться разом зі мною у цій катівні. Але відношення було не до всіх однаковим. Якось я почув по запаху, як до сусідньої камери принесли незвичайну їжу, — смажене м'ясо.

Майже всім ув'язненим висувалися політичні звинувачення. Але серед нас знаходились і такі, з яких радянський уряд прагнув вибити гроші. Так, тут утримувався власник газети "Янъы заман" ("Новий час"), яка виходила в Києві. Від нього вимагали 20 тисяч карбованців золотом та від його батька ще 120 тисяч золотих франків, які він розмістив в одному з банків Парижа. Ташкентське ГПУ не зважало на лист, у якому газетяр гарантував надходження грошей з Парижа до Москви, воно вимагало додаткових 20 тисяч.

Події тих років часто виринають в моїй пам'яті. Сьогодні я розумію, що для кожної людини ГПУ заздалегідь "готувало персональний" злочин. Людині залишалося лише підтвердити це. Я ніяк не міг змиритися з тим, що мушу визнавати провину, до якої маю ніякого відношення. У камері я пережив найстрашніші хвилини і чим більше я знаходився в ній, тим міцніла моя воля. Майже місяць не викликали мене на допити. Часу було досить аби я прийняв остаточне рішення: „На компроміси, які пропонуватимуть більшовики, погоджуватись не буду, заперечуватиму й свою участь у будь-яких антиурядових організаціях. Можливо таким чином вдасться уникнути розстрілу?"

ЗОЛІН

Коли на порозі камери з'явився офіцер, я навіть з полегшенням зітхнув: „Невже сьогодні закінчиться невизначеність у моїй подальшій долі?" У коридорі другого поверху я побачив офіцерів ГПУ Димельдмана, Левшина, Дурова, Затиранського. Коли мене проводили повз них, — припинили розмови. І ось я у кабінеті, в якому обмаль меблів: шафа, стіл, декілька стільців. Стіл накритий сукном зеленого кольору. На ньому шість телефонів. Один з них задзвонив. Огрядний чоловік, який сидів за столом, підняв слухавку, коротко відповів: „Так". Підвівся, підійшов до сусідніх дверей, відчинив їх і запросив мене та усіх присутніх в приймальні увійти.

Господар кабінету, високий чоловік з червоним обличчям, вийшов назустріч і простягнув мені руку для привітання. Я потис її і відчув, як широка долоня міцно стиснула мої пальці. Після цього він запросив присісти неподалік від нього. Посміхнувшись, запропонував цигарку:

— Палите?

— Дякую. Ні.

Він запалив і поцікавився:

— Знаєте мене?

Я заперечливо похитав головою.

— Я — Золін. Тепер згадали?

Це був заступник керівника ГПУ Євдокимова. Я чув про нього, але він мене ще не допитував. А між тим, Золін продовжував:

— Свою вину ви не визнаєте. Дивно, бо ми маємо

достатню кількість документів стосовно вашої діяльності. Буде добре, якщо сьогодні ви будете вести себе розсудливо. Вашу дружину заарештовано, дітей відправлено у розподільник. Гадаю, що тепер вам буде про що розповісти?

— Товаришу начальник, мене звинувачують у тому, чого я не робив. Хіба я можу знати те, про що навіть не знаю? Нічого протизаконного я не вчинив. Мої дружина і діти страждають безневинно. Хто за це відповідь?

— Ми, — закричав Золін, — отримали телеграму з Ашхабаду. В будинках ваших товаришів і також у вашому проведені обшуки. Скрізь знайдено чимало документів. А це вже незаперечний факт. Врешті-решт ви повинні зважити на наслідки. Більше вам часу для роздумів ніхто не дасть. Йдіть...

Ніяк не можу зрозуміти тактики ГПУ. Якщо я у чомусь завинив — мене вже давно мали покарати, якщо ж ні — хто дав право принижувати гідність моєї родини? Хіба у справедливому суспільстві це допускається? Визнати провину? Напевно мене розстріляють, а дружину і сина відправлять до Сибіру. І все ж вони залишаться жити. Отже, рятувати родину? Ось так у роздумах і сумнівах минали мої дні у камері під номером 13.

Одного дня до камери завели нового в'язня. На вигляд він був моїх років, з урало-волзьких тюрків, але дуже виснажений. Коли ми познайомились, він не міг приховати свого здивування:

— Ви — Шевкій Бекторе? Та це неможливо! Ви — і в камері?

— Так. Це я.

Він стиснув мої долоні і заплакав:

— Я співробітник ісламського журналу „Сувра”, що видавався за часи царату в Оренбурзі. Не довелося нам раніше побачитись. Тепер місцем зустрічі для таких як ми будуть табори і камери ГПУ.

Мій новий знайомий декількома словами висловив увесь трагізм нашого покоління, до якого призвів більшовицький переворот 1917 року. Позбавлені широкого спілкування, ми довго розмовляли з ним. Виявляється, його заарештовували не вперше. Він і раніше бував у камерах ГПУ, був свідком людських трагедій за ґратами. Час від часу у віконце на дверях заглядав наглядач. Коли я стикався з його поглядом — замовкав.

— Не нервуйте, — порадив новий товариш. — Ці очі слідували за вами і на свободі. Звикайте до очей ГПУ.

Виявляється, що від нього прагнуть отримати будь-яку інформацію про осіб, які цікавлять ГПУ. А для залякування час від часу утримують у камері. За декілька днів мовчанки він отримує чергове звільнення, а потім його знову замикають у камері.

— Хіба я можу піти проти власної совісті? — щиро дивувався він. — Я ні в чому не винен. Ось побачите, як у вас будуть домагатися зізнання. І можуть домогтися свого.

Прямих відповідей я уникав, тим більше, що цього чоловіка зовсім не знав. Згодом його забрали і я знову залишився наодинці зі своїми думками. Та ненадовго. До камери вштовхнули нового в'язня, з Казані.

Він сказав, що його заарештували як китайського шпигуна.

— Мене примусили стояти шість днів, — розповів він. — Не дозволяли ні спати, ні присісти. Коли я почав втрачати свідомість, підтвердив деякі звинувачення. Шість місяців перебуваю у цій тюрмі.

Я співчував новому знайомому, та вів себе обережно. Розумів, що ГПУ удосконалює свої методи заради досягнення мети. Ось такі розмови про страждання, звичайно, мають вплив на психіку. Я постійно молився Всевишньому і наказував собі: “Терпи! Терпи...” І я терпів.

Коли забрали юнака з Казані, я з полегшенням зітхнув: все ж таки, виявляється, краще страждати одному, ніж боятися зради з боку людини. Потроху почав заспокоюватися.

Днів через десять мене викликали до Верховина. Спочатку він повідомив, що має документи, які свідчать про мою антиурядову діяльність. Якщо я цього разу не визнаю свою провину, мене стратять. “Які документи?” — думав я із здивуванням. І у відповідь лише знизав плечима. Верховин взяв аркуш паперу і почав зачитувати протокол одного з літературних читань у педагогічному училищі.

Я посміхнувся:

— Ви не так читаєте. Давайте я вам покажу, як потрібно.

Верховин зупинився на півслові і підсунув протокол ближче до себе:

— Так я і дав цей папір. Ви ж його пошматуєте і проковтнете.

— Тоді читайте, як слід.

Верховин поклав лікті на стіл трохи подався вперед і вступився мені у вічі. Мовчанка тривала декілька хвилин. Потім він наказав вартовому забрати мене до камери.

ПОДОРОЖ

Йшов дев'ятий місяць мого ув'язнення. Щойно роздали їжу, та пообідати цього разу мені не вдалося. До камери увійшли два солдати і у різкій формі наказали негайно зібрати всі речі. Промайнула думка: "Невже це кінець. Сьогодні я почую вирок, а там — смерть!" Я дивлюсь на солдатів, і не бачу їхніх облич. Якийсь морок опустився на очі. Натомість бачу озброєних людей. Вони тримають дружину і дітей. Діти плачуть і тягнуть до мене рученята. Їх не пускають. І дружина рветься до мене. Її крик крає моє серце: "Не корись!.. Тримайся. Якщо врятуєшся, не забувай нас..." Хочу відповісти: "І ви не забувайте мене", але не встигаю — гострий біль пронизує усе тіло і я знепритомнів. Опритомнів вже на свіжому повітрі, у дворі ГПУ, куди мене витягли солдати. Під'їжджає машина. Разом з офіцером вирушаю у чергову подорож. Вона виявилась короткою.

Машина зупинилась біля старої будівлі. Мені наказали вийти. Обшукали кишені. Я зітхнув з полегшенням, — ще не розстріляють. Став уважніше роздивлятися по боках. Йдемо довгим коридором. З обох боків металеві двері. З гуркотом відчинили одні з них. Невелика камера

вщерть забита людьми. Навіть дивно, як у кутку на маленькій тахті вмістилося два чоловіки. З-під тахти виглядають чийсь ноги — видно, хтось знайшов собі там притулок. Мабуть, люди тут перебували досить довго, бо лахміття, що прикривали їхні тіла, важко було назвати одягом. У камері стояв такий задушливий запах, що мене нудило. І хоча люди сиділи щільно один біля одного, вільного місця не було. Мій стривожений погляд помітив один з чоловіків, що сидів на тахті. Він спитав:

— Ви хто?

— Шевкій Бекторе.

— Сюди прибули недавно?

— Щойно.

Чоловік похитав головою і порадив:

— У цій проклятій камері навіть нема де присісти. Залишилось ще місце на параші.

“Він жартує”, — подумав я. Обвів всіх поглядом. Ні, ці люди доведені до такого стану, що довго не зможуть жартувати. Скористався його пропозицією і вмовстився на парашу. І одразу посипалися запитання: звідки я, у чому мене звинувачують, які новини у світі, чи одружений, скільки маю дітей... Відповідав швидко, намагаючись задовольнити цікавість людей. Розмовляли до пізнього вечора. Гадав, що вранці мене залишать у спокої, та я помилився. Питання набігали одне на одне. Побачивши моє здивування, один з ув'язнених сказав:

— Доля тих, кого сюди приводять, вирішується після

двох годин перебування у камері. Якщо після цього часу не надійде наказ збирати речі, залишаєшся...

— А якщо...

— Розстріляють, — перебили мене. — або, за рідкісним винятком, відправлять до іншого місця.

— Отже, — зрадив, — поки що я уникнув смерті?

— Так, — підтвердили бідолашні камерники.

У камері площею шістнадцять квадратних метрів знаходилось двадцять чоловік. Найстарішому років шістдесят п'ять. Всі називали його "старий", і місце йому було відведене найкраще — на тапчані. Він розпоряджався їжею, яку приносили до камери.

* * *

Один місяць змінює інший. Потроху починаю звикати до свого нового "помешкання". Перезнайомився з усіма в'язнями. Вони прийняли мене до своєї сім'ї, об'єднаною спільною бідю. Тим несподіваним виявилось повідомлення про те, що п'ять наших товаришів мусять забрати свої речі і залишити камеру. Що це? Невже... Не хочеться вірити у поганий кінець. Допомагаємо зібрати речі і водночас заспокоюємо товаришів: "Мабуть, вас відпускають по домівках..." Говоримо це і не віримо власним словам. Хіба ГПУ визнає за помилку довготривале утримання невинних людей? Звичайно, ні. Продовжуємо заспокоювати аби не виказати занепокоєння власною долею. Просимо бідолашних провідати наших рідних та близь-

ких, передати вітання. У відповідь вони радо кивають головами. Можливо, вони дійсно повірили у своє звільнення...

Коли двері за ними зачинились, ми ще довго не наважувались порушити мовчанку. Кожен з нас, мабуть, думав про своє майбутнє. Що ж буде далі? Невизначеність була для нас найбільшою карою. Зайняли звільнені місця і, оскільки репресійна машина ГПУ не терпіла порожнечі у своїх закладах, почали очікувати на новеньких. Першим з'явився білявий хлопець. Злякано обвів нас поглядом і обережно присів у кутку. Трохи пізніше ми дізнались, що прізвище його Пашкевич, він з Польщі. Півроку відсидів у камері-одиночці ГПУ. Не витримав тортур і визнав свою провину. Дуже боїться смерті. Годину тому йому сказали, що розстріляють. Оповідаючи свою історію він весь час плакав:

— Я був бухгалтером у колгоспі. Заарештували тридцять чоловік і мене разом з ними. А що я зробив?

Їм усім було висунуто звинувачення у розкраданні державного майна. Я стикнувся з поглядом Пашкевича. У ньому стільки було страху, що я почав його жаліти:

— Можливо, ще все обійдеться...

Він почав розхитуватись і плакати ще сильніше:

— Мене розстріляють... Мене розстріляють...

Я не знаю, чи вдалося йому поспати вночі, але весь час чув його стогін. А вранці вартовий вигукнув у віконце:

— Пашкевич, збирай речі.

Всі подивилися на юнака. А він, підвівшись на ноги,

почав продиратися у протилежний куток камери і раптом закричав:

— Не піду! Люди, сховайте мене! Допоможіть! Мене вб'ють. Я хочу жити. Не віддавайте мене, люди!!!

Прийшов начальник тюрми Домфорт і почав заспокоювати

— Пашкевич, чого репетуєш? Зовсім здурів. Тебе переводимо до іншої камери. Невже не бачиш, що тут забагато людей.

— Ви брешете, — кричав Пашкевич. — Вбивці. Люди, рятуйте!..

— Заберіть його, — наказав Домфорт вартовим.

Солдати вдерлись до камери, схопили Пашкевича і потягли у коридор.

Ще довго його крик продирався до мене крізь сон. Я прокидався, але крім сопіння товаришів по камері нічого не чув.

Дні у камері спливали один за одним. Тут я потоваришував з самаркандцем Калантаровим, розумною і культурною людиною.

— До революції, — розповідав він, — я був заможною людиною. Мав чимало приміщень і майна. Мало того, що більшовики відібрали все, вони ще постійно заарештовували. Але я давав хабара і мене відпускали. Видно, більшовикам це сподобалось. І півроку тому мене знову забрали, на цей раз із сином. Вимагають 120 тисяч карбованців золотом. А де їх взяти? Кляті червоні вже все в мене вициганили. Місяців три ми з сином відсиділи у камері

№ 12. А потім перевезли сюди. Сказали: “Коли даси гроші — відпустимо тебе і сина”. Навіть не знаю, що робити. Дружина має незначну кількість коштовностей. Ну, віддам їх. По-перше, їх вартість не відповідає тій сумі, яку я маю сплатити, а по-друге, на що жити далі?

— Ви були у дванадцятій камері? — перепитав я.

— Так. Вона була настільки заповнена людьми, що більшість в'язнів змушена була весь час стояти. У кутках камери в'язні влаштували місця для старих і хворих, інші — спали по черзі. Кожний отримував на добу 200 грамів глевкого хліба, 300 грамів солоної риби і 400 грамів води. Від перевтоми і голоду люди часто непритомніли. І якщо вони не піднімалися, помирали на місці. Допомогти їм ніхто не міг, бо всі були вкрай знесилені. Всього ж у камері знаходилось майже вісімдесят ув'язнених.

— І я нарахував стільки ж.

Він здивовано подивився на мене:

— Не зрозумів, і ви були в цій камері?

— Ну, у сусідній, тринадцятій. Коли караульні роздавали вам хліб, вас лічили. Так я взнав про кількість в'язнів.

— Так, так, — закивав головою Калантаров. — Зрозуміло. — Він прикрив долонями обличчя і сказав: — Кінця-краю не видно бідам людей. Указ “Сьоме серпня” винищить нас усіх...

— Вперше чую про такий указ. А про що він?

— Не питай. Усі думки комуністів — прокляття Аллаху — спрямовані лише на одне: як витонченіше принизити гідність людини, а потім її знищити. “Сьоме серпня”

— ще один винахід з цього приводу. Хай вони будуть прокляті.

— Заспокойся, — спробував підбадьорити співрозмовника.

— Хіба можна заспокоїтися, — вибухнув він, — коли я бачив, як розстрілюють невинних людей. А чим завинили діти? Хіба вони розкрадали державне майно? За що їх прирікали на смерть?

— Їм уже не допоможеш. Думай про свого сина.

Він замовк. Можливо, дійсно почав думати про свою родину. У скрутні хвилини кожний з нас подумки звертався до своїх близьких: чи дають собі раду без нього? Не знаю, як хто, але коли я згадував дружину і дітей, — туга так стискала лецятами серце, що було боляче дихати. І сховатися від цих думок було неможливо. Але потрібно було гідно боротися за своє виживання, не давати ніяких підстав для злорадості більшовикам. Попри все я вірив, що побачу свою Батьківщину вільною і зустрінусь із сім'єю, і ще прийдуть до нас щасливі дні.

Голос Калантарова повернув мене у дійсність:

— 7 серпня 1932 року уряд прийняв указ, згідно з яким особи, які завдали збитків державного майна несуть покарання, як зрадники батьківщини і вороги народу. Виконання указу доручили ГПУ, яке і розпочало каральну акцію проти народу. Карали всіх: від малого до великого: за крадіжку худоби і збирання колосків біля дороги; за те, що мав золоті і срібні вироби... У людей забирали все, навіть право на життя.

Я був згодний з ним. Комуністичний уряд наводив порядок на свій лад. Але таке ставлення до власного народу не можна було назвати "порядком" — йшло плано-мірне винищення усього: від власної думки до власного майна.

Цілих тринадцять місяців я перебуваю за ґратами. Вже старійшина. Тому мені відвели найкраще місце — дерев'яну тахту.

ГОЛОДОВКА

Першою моєю акцією на правах старійшини камери була голодовка. Ця звістка відразу рознеслася по тюрмі. Другого дня до камери прийшов начальник тюрми, зачитав постанову управління ОГПУ Москви. Документ засвідчив, що згідно зі статтею 58-ї пункту 11 Радянського кримінального кодексу Шевкія Бекторе засуджено до десяти років позбавлення волі. Місцем відбуття покарання було визначено один з таборів Середньої Азії. Це був унікальний випадок: до цього часу жодного із в'язнів не знайомили з вироком.

Оскільки мене вже засудили і я мав відбувати покарання у трудовому таборі, спробував довести начальнику тюрми, що мене не мають права тримати у цій камері. І я триматиму голодовку до тих пір, поки мене не відправлять до табору. Начальник тюрми мовчки залишив камеру, при цьому сильно грюкнув дверима.

Три доби я пролежав на тахті. І коли, здавалось, сили

зовсім залишили мене, до камери увійшли караульні. Вони перенесли мене в інше приміщення, поклали на тахту. Лікар, який нахилився до мене, наказав відкрити рот. Я відмовився. Тоді він притис до губ пляшечку з якоюсь рідиною і почав лити. Рідина потрапила до рота, але я її спробував виплюнути. Не вдалося. Скільки часу в мене залили ліки я вже не пам'ятаю. Прийшов до тями вже у своїй камері. А через декілька годин мене потягли нагору, до керівництва. Від послуг конвоїрів відмовився, спробував йти сам. Але які то були муки! І хоча перед собою я бачив тільки червоні і чорні кола, тримаючись за стіни я все ж-таки просувався вперед на власних ногах. Нарешті мене зупинили перед дверима. Вони були позначені цифровою 15. "Отже мене привели до Верховина", — подумав я. Зібрав останні сили. Не хотілося, щоб комуніст подумав, що у катівнях ГПУ людину можна зламати фізично або морально. З гордо піднятою головою я переступив поріг.

Мені важко було стояти. Тіло не слухалось, воно розгойдувалось з боку в бік. З ледь прихованою посмішкою Верховин деякий час спостерігав за мною, а потім поблажливо запропонував присісти.

Ще трохи і я впаду. Це відчував я і Верховин. Та все ж я твердо відповів:

— Ні. Я не хочу і не буду розмовляти з вами. Можу погодитись на розмову з начальником особливого відділу ГПУ, або ж з начальником ГПУ.

Посмішка зникла з обличчя Верховина. Він постукав

пальцями по столу, ніби роздумуючи. Потім натиснув на кнопку. Увійшов караульний. Верховини наказав: "Стережи його", а сам вийшов. Невдовзі він повернувся і наказав йти за ним.

Зібрав всі сили, прикусив нижню губу, потягнув за ним ноги. Добре, що йти було недалеко, у сусідній кабінет. Гладкий його господар був затиснутий в уніформу з погонами. Вказівним пальцем тицьнув в бік стільця і наказав:

— Сідай.

— Дякую, я постою.

— Твоя впертість недоречна. Ти ледь тримаєшся на ногах.

Я дійсно вже не міг стояти. Поволі опустився на стілець

— Чого ти хочеш від нас? — почув я зненацька відповідь. Від несподіванки навіть хмикнув.

— Дивне запитання. Нічого. А от що ГПУ потрібно від мене, ніяк не можу зрозуміти.

— Голодовку оголосив. Ми що, розбійники якісь?

— Про всіх не скажу, а оцей, — показав на Верховина, — справжній злочинець.

Він подивився на мене, на Верховина. Наказав йому залишити кабінет і відразу почав кричати:

— Хто тобі дав право ображати радянського чиновника?

Потроху сили почали повертатися до мене. Думки прояснилися:

— Так, він злочинець. Тільки злочинці грають життя-

ми людей.. Він забороняє мені бачитися з дружиною, дітьми...

Під час моєї коротенької промови господар кабінету невідривно дивився на мене. Потім взяв зі столу газету, розгорнув її і прочитав: "Радянська влада у зв'язку із закінченням будівництва Беломор-каналу дала амністію сімдесяти п'ятьом тисячам ув'язненим..."

Яке відношення має це повідомлення до мене? Тим пак, комуністичний режим ніколи не оголошував амністію арештантам. Амністія означала розстріл. Ясна річ, що усе це написане підла брехня. Я перебив гепоушника:

— Це повідомлення до мене не має ніякого відношення. Чому мене, безневинного, цілий рік утримують у камері?

— Чого ви хочете від нас?

— Я хочу дізнатися міру своєї вини. Якщо я винний — покарайте, якщо ж ні — відпустіть на свободу. Я хочу повернутися до сім'ї. А тримати мене у невіданні — потурати злочину проти людяності.

Тон гепоушника змінився:

— Товариш Бекторе, заяву, де ви просите відправити вас до трудового табору, я передав начальнику ГПУ Москви. За п'ятнадцять днів буде відповідь. Якщо ж відповіді не буде, зможеш розпочати голодовку. А от листа до сім'ї напиши, виклич дружину і дітей на побачення. Я відправлю цього листа спеціальним кур'єром і покажу повідомлення про отримання листа. Згоден?

Я ледь не знепритомнів від почутого. Хотілося одно-

часно сміятися і плакати. Я почав вдивлятися пильно в очі гепеушника: чи правда це? Чи можна йому вірити?

А він, наче читаючи мої думки, продовжив:

— Більше того, що я щойно зробив для тебе, на разі пообіцяти нічого не можу. Пізніше подумаю. Бери олівець, папір і пиши листа до сім'ї.

Рука тремтіла. Довго не міг опанувати собою. Нарешті написав дружині, що живий, хочу побачитися з нею. Нехай вона їде до Ташкенту.

Гепеушник поклав листа до конверта і пообіцяв відразу його переправити адресату.

До камери я повертався зовсім іншою людиною. Вже у камері, на тахті, уява малювала зустріч в Ашхабаді з дружиною і дітьми. Незчувся, як вперше за багато тижнів спокійно заснув.

ПОБАЧЕННЯ

Через три дні, після моєї зустрічі з гепеушником, караульний, якого я недолюблював за його зверхність до людей, повідомив, що мене викликають до начальства. “Слава Аллаху, це приїхала дружина”, — зрадів я. За цю звістку я ладен був розцілувати караульного. Цього разу я майже біг по сходах. А серце все підганяло: “Швидше, швидше...”

Ось і кабінет для допитів. Увійшов. І відразу побачив дружину. Ми стояли і дивились одне на одного аж поки наглядач не повідомив: “Час побачення — півгодини”. Я схамів, підбіг до дружини. Двадцять місяців я не бачив своєї дружини. Довгих двадцять місяців. Наче ціле життя.

— Як діти? — поспіхом спитав я.

— З нами все добре. Не переживай. Як твоє здоров'я?

— І в мене все добре. Прошу у Всевишнього аби нашу сім'ю швидше минула зла доля.

Дружина наблизилась на мене, лякливо озираючись на наглядача, який біля вікна читав газету, і прошепотіла:

— Ми весь час думаємо про тебе. Хіба я забуду тебе у своїх молитвах? Я вірю, що ти обов'язково повернешся додому. І нас не залишають у спокої. Якось вночі до нас прийшли три офіцери ГПУ і перекладач туркмен. Вони провели ретельний обшук всіх речей. Взяли декілька книг і листи. Один з офіцерів, потім мені сказали, що це був Верховин, пішов у гостинну, до шафи. А там, у нижній шухляді, я тримала свої коштовності, які загорнула у вату...

У цей час наглядач сказав: "Говоріть голосніше, — і нагадав. — Побачення закінчується". Дружина одразу змінила тему розмови.

О Аллах... Чому час, що так довго тягнеться на допиті, швидко минає, коли зустрічаються рідні люди.

На прощання дружина сказала:

— Хай береже тебе Аллах, за нас не переживай.

Я кивнув:

— І ви не переживайте. Поцілуй за мене дітей. Хай береже вас всіх Аллах.

Дружина заплакала. Бідолашна жінка. Скільки їй довелося пережити за цей рік. Мої роздуми перервав Верховин, що увійшов до кімнати.

— Сідайте, Бекторе, — наказав він.

Двері у коридор були відчинені і я побачив там якогось чоловіка.

— Ось цей чоловік, — Верховин показав на нього, — зробив декілька заяв з приводу тебе. Гадаю, ти їх підтвердиш.

Невже гепоушники взялися за своє? Змінили тактику? Але ж мене не зламати.

— Що я маю підтвердити?

Верховин відкинувся у кріслі. Схрестив руки на животі, а пальцями почав виводити у повітрі кола. Сьогодні він господар положення. І він це розуміє. Верховин, мабуть, гадає, що під впливом зустрічі з дружиною я буду підписувати усілякі вигадки. Помиляється. Всевишній допомагав мені вистояти усі двадцять місяців, гадаю, і надалі не залишатиме мене. А з його допомогою я витримаю все.

— Я не знаю, що то за чоловік причаївся за дверима. Якщо я його не знаю, звідки ж йому знати мене. Нехай він знайде і ви пересвідчитесь, що ми незнайомі.

Верховин різко обірвав мене:

— Товаришу Бекторе, не вчіть ГПУ. Ми зробимо так, як вважаємо за необхідне. Ваші поради для ГПУ не потрібні. І на сьогодні досить.

ДОРОГА ДО ТАБОРУ

Вранішнє сонце обережно торкнулось гір, а потім, піднявшись вище, заповонило теплом навколишній світ. З того часу, як я був у в'язниці, нічого не змінилось. Мій погляд

поспіхом торкається одного обличчя, другого, третього... Побачити хоча б одного знайомого. Дарма. Не бачу нікого.

1933 рік, листопад. Я залишав приміщення Ташкентського ГПУ у супроводі двох караульних. Вони підвели мене до машини і, коли ми разом влаштувались, машина рушила з місця, як мені сказали, у центр відправки. "Центр" розміщувався за містом у старому караван-сарайі. Мене повели у лазню, там видали табірний одяг та номер.

Перевалочний табір, це — окремий світ. В'язні тут ділилися на три класи. До першого входили ті, хто виконував найтяжчу працю, другому класу доручалась робота, виконання якої вимагала більш легкого фізичного навантаження. Всі інші виконували звичайну роботу. У відповідності до цього поділу в'язні отримували їжу та одяг. Темний рушник, жакет з панталонами із зміною нижньої білизни видавалися першим, майже новий одяг носили представники другого класу, а от лахміття свідчило про те, що в'язні, вбрані в нього, належать до третього класу.

Мені видали латаний одяг. Отже, я — представник другого класу. На шию повісили дощечку з цифрами — 62441.

У таборі побачив двох узбецьких хлопців, які сиділи зі мною у одній камері. Зрадів: хоч хтось є знайомий. Вони працювали двірниками. Влаштували і мене. Прибираю кабінети начальників у "центрі". Робота не така вже й важка, але після мого перебування у темних і прохолодних камерах протягом двадцяти місяців, болить все тіло.

Добре, що мені дозволили вночі спати у коридорі: хоч якийсь перепочинок.

У "центрі" було зібрано більше десяти тисяч чоловік, які чекали на відправку до місця відбуття покарання. Серед них був і колишній керівник республіки Таджикистан. Бараки, зведені з очерету і глини швидше нагадували решето, ніж місце, де мали перебувати люди. Тому вони влаштовувались на нічліг просто неба.

Тут діяли свої закони: більш сильні знущалися над немічними, відбирали у них гроші, одяг, постіль. У цьому перевалочному таборі я провів десять днів. На одинадцятий, тих, кого мали відправляти етапом у місце відбуття покарання, почали виводити по одному. Солдати проводили ретельний обшук, вилучаючи все, окрім миски і кухля та двадцяти п'яти карбованців, — навіть папір, ручки, книги. Викликали і мене. Після обшуку я приєднався до групи, яка складалася зі ста п'ятдесяти чоловік. Щільним кільцем нас оточили солдати з вівчарками і ми вирушили на станцію Ташкент. Дорога була неблизькою, знесилені люди, ледве пересували ноги. Солдати брудною лайкою і багнетами намагалися прискорити нашу ходу. Нарешті ми дісталися станції, де на нас вже чекали товарняки. Нас поділили на три частини і наказали заходити до вагонів. Кожна група ув'язнених отримала парашу, десять буханців хліба, п'ятдесят порцій солоної риби. Солдати замкнули двері. Через деякий час вагон шарпнувся, застукали колеса і ми зрозуміли, що нас кудись повезли.

В'язні, які опинилися разом, не знали один одного. Три-

малися насторожено: а раптом тут є агент ГПУ. Та врешті-решт спільна біда почала нас зближувати.

Як довго ми їхали! Ніколи в житті, здавалося мені, я нікуди так довго не їхав. За дверима вагону жалібно виє вітер. Прислухаюся до нього. Де ми? Мабуть, у степу. Через деякий час зупинка. За дверима про щось балакають солдати, розриваються пси. Нас не випускають. Хоча б ковток свіжого повітря! Нема чим дихати. Біля мене юнак з Криму безупинно повторює таблицю множення. Промовить: "Сім разів по сім..." — і починає матюкатися, потім сміятися, знову лічити.

Я дуже втомився. Молюся аби поїзд не зупинявся так часто, бо вже не витримую того запаху, що замісило повітря з риби, поту, екскрементів. Коли ми їдемо, сморід залишає вагон через численні щілини. І тоді всі піднімають голови догори і починають жадібно вдихати повітря. Одному в'язню дісталось місце біля параші. Бідолашний він цілий день блював, а потім втратив свідомість. Інший зірвався з місця, кинувся до дверей, почав битися об неї головою. Ні в кого з нас не було сил піднятися, щоб втримати і заспокоїти його. З рота в нього пішла піна, очі вирячилися, кров залляла обличчя... Аби не бачити цього жаху я заплющив очі. Невдовзі все припинилось — чоловік помер.

На п'ятий день поїзд зупинився. Двері відчинились і нам наказали виходити. Я першим зірвався з місця і, не звертаючи увагу на зливу, зістрибнув на землю.

Нас привезли на станцію Зіядін. Приміщень майже не

було: скільки сягав зір — розкинувся голий степ. Нас знову вишикували у колону і наказали рухатися.

Дощ не вщухає. Поволі просуваємось вперед, місимо грязь. Йти все важче. Поруч зі мною крокує похилого віку киргиз. Коли ми виходили з вагону, він настільки погано виглядав, що гадалось — це його остання дорога. А зараз я намагався не відстати від нього.

Вже декілька годин ми йдемо без відпочинку. Люди не витримали такого темпу. Хтось попереду колони впав. Всі зупинились. Багнети солдатів примушують йти далі. Відчуваю, що сили залишають мене. Киргиз прошепотів: “Не здавайся, тримайся за мою руку”. Пролунав постріл: ще чиєсь обірвалось життя. Грязь засмоктує взуття. Один з в'язнів нахилився, щоб допомогти руками витягнути ногу і відразу впав: солдат вдарив його прикладом по голові і відразу вистрелив.

Пізніше я взнав, що відстань від станції до табору, який був розташований на бавовняному полі у заплаві річки Заравшан, становила дванадцять кілометрів. Ми подолали цей шлях за п'ять годин. Перед табором нас обшукали і запустили за колючий дріт. Ми пройшли через дві перепони. Першою була яма завширшки метрів з п'ять, глибина її становила три метри, а другою — п'ятиметрова контрольна смуга. А ще довкола гарчали вівчарки.

Нас знову поділи на групи. Відпрацювавши у другому відділенні табірнього управління, мене перевели у табір постачання.

ЗЛОЧИННИЙ СВІТ

У Радянському Союзі виправно-трудові табори створювались для пропаганди політики уряду. Могутність країни підносилась за рахунок дешевої робочої сили, тобто нас, — в'язнів. Це ми рили канали, прокладали шляхи, споруджували індустріальні центри, вирощували хліб. Це ми працювали на копальнях Уралу і Сибіру. Це наша праця використовувалась для видобутку урану. У таборах, які комуністи називали “злочинним світом”, мільйони знедолених живуть і працюють, як раби.

В'язні в таборі поділялися на три категорії:

1. Карні злочинці.
2. Політичні в'язні.
3. Порушники громадського порядку. (Таких ще тут називали “побутовець”).

Звичайні арештанти — злодії, вбивці — складали невеличку частку армії ув'язнених. Засуджених з політичних міркувань було набагато більше. І хоча вони були освіченими людьми, їх примушували виконувати найбуденніші роботи. І звинувачення їм висувалися різні: шпигунство, сектантство, зловживання службовим становищем, саботаж. Тут можна було зустріти і партійних працівників, і службовців, — всіх, хто працював за кордоном. Коли вони поверталися у Радянський Союз, їх заарештовували і вони ставали “побутовцями”.

Комуністи, нехтуючи такими моральними якостями, як честь та совість, шляхом терору та сили створювали армію в'язнів, вигадуючи зручні для себе правила, аби встано-

вити панування над світом. Керівництво і контроль над таборами здійснювало головне управління таборів. А місію охорони таборів взяв на себе комітет державної безпеки.

Начальники таборів, їхні заступники — висуванці комуністичного режиму. Найнижчі посади займають колишні в'язні, які після відбуття покарання виявили бажання і надалі залишатися у таборах, але вже як наглядачі. Ними керували офіцери таємної поліції. Для забезпечення безпеки кожного табору вони тримали спеціальних агентів.

Всі в'язні табору мусили працювати. За фізичними даними в'язні ділилися на три групи: когось примушували виконувати будь-яку роботу, іншим доручалась трохи легша робота, а найлегша тим, хто ледве пересувався.

Найтяжче доводилось політичним в'язням. Встановивши класове панування над усією територією країни, комуністи усіма методами захищали свою власність. І вони відчували, що тільки політичні в'язні можуть нести небезпеку їхньому майбутньому. Тому ті перебували під постійним наглядом, моральним і фізичним пресом як з боку охорони табору, так і кримінальних елементів.

ЗАРАВШАНСЬКИЙ ТАБІР

В'язні Заравшанського табору працюють на бавовнових полях. На сніданок вони отримують суп з пшона і гарячу воду. Хлібний пайок видавався в залежності від обсягу виконаної роботи. Їжі не вистачало. Серед нас вже

були такі, що померли з голоду. Тіла нещасних відвозять до моргу. Для того, аби лікар не встановив істину причину смерті, наглядачі протикають тіло багнетами, інсценуючи втечу в'язня. Потім тіло кидали у одну з великих ям, що були заздалегідь вириті неподалік від табору.

Влітку в таборі розпочалася епідемія дизентерії. Щоденно смерть забирала з собою по 15-20 в'язнів. Почала поширюватися чутка, що інфекція була занесена спеціально для того, аби штучним шляхом знизити загальну кількість в'язнів у таборі.

Якось на ранковій перекличці один в'язень виявився зайвим. Нас ще раз перерахували — помилки не було. Чоловік на ймення Авез Дурди вважався померлим. Цей випадок підтвердив ще одну чутку: ГПУ планує навіть смерть конкретної людини.

Керівник бюро обліку в'язнів сказав:

— Авез, ти, виявляється, помер.

— Так, — погодився бідолашний чоловік. — Але я ожив...

Потім він розповів свою історію:

“Наглядачі натикнулися на мене, коли я знепритомнів. Вони і повідомили у морг, що я помер, а потім, разом з іншими трупами, вкинули у яму. Вночі від приморозку я прийшов до тями і ледве знову не знепритомнів, коли побачив, що лежу серед мертвих. Я так був наляканий, що вже не пам'ятаю, як вивільнився з-під скоцюрблених рук і ніг мерців, як добирався по трупах до краю ями, як виліз з неї...

Не знаю, скільки часу я провів біля ями. Мабуть стільки, аби прийняти остаточне рішення: до табору не повернусь. І я пішов геть від цього страшного місця. На ранок я вже був біля річки Заравшан. До мосту я не підходив — там могли бути караульні. А що я їм скажу? Документів нема, бо я в'язень Авез Дурди під номером 67178, але мене вже поховали... А може я вже належу тільки собі?

Дуже хотілося їсти. Але що я міг знайти на березі річки? Тільки жаб. Одну з них мені вдалося зловити. Я проковтнув її живцем. Ніч провів в очереті. Вранці зловив ще одну жабу. Встановив постійний нагляд за мостом — так і є: караульні ні на мить не залишали свого місця патрулювання. Виходу в мене не було. І через три доби я був змушений повернутися до табору. На диво, пройшов непоміченим. Можливо, мені ще не час помирати? Але як жити далі?..”

А кінець історії Авеза Дурди був такий. Для того, аби виправити у його документах помітку “мертвий”, до Москви було відправлено офіційний запит з цього приводу. Відповідь не забарилась: “Авеза Дурди вважати повноцінним в'язнем, а наглядачів, які не змогли відрізнити мертвого чоловіка від живого, покарати”.

ТАБІР ЗАНГІАТА

Вже півроку перебуваю в таборі. Одного ранку мене викликали до начальника табору. Це був голубооккий чоловік з широким вилицюватим обличчям. Він був відо-

мий наджорстоким ставленням до в'язнів. Навіть не привітавшись зі мною, буркнув:

— Усі зайві гроші, що маєш, віддай мені.

Я з подивом подивився на нього. Про які гроші він веде мову? У мене лише двадцять рублів:

— В мене немає зайвих грошей...

Він скочив з місця. Наблизився і почав обшук. Нічого, ясна річ, не знайшов. Почав лаятися, показуючи на мене пальцем:

— Я знаю, в тебе є дві тисячі рублів... Я знаю...

Тільки тоді, коли він пересвідчився про відсутність грошей, мене відпустили.

Через два дні мене знову викликали до начальника тюрми. Цього разу він повідомив, що мене переводять до іншого табору і я мушу терміново зібрати свої речі.

Я зібрав постіль і в супроводі солдата пішки відправився на станцію. І хочу ми йшли поволі, я швидко втомлювався. Дякуючи Всевишньому, мій охоронець, що був родом з Кашгара, давав можливість відпочивати. Під час чергового перепочинку, до нас наблизилась гарба. Коли вона порівнялась з нами, солдат запитав:

— Куди їдеш?

Наче не було видно, що і ми, і гарба рухалися у одному напрямку. Візник подивився на мене, на караульного і на знак згоди хитнув головою. Ми швидко примостилися біля нього.

Старий узбек деякий час правив кіньми мовчки, а потім запитав у солдата:

—Тобі подобається служба, хлопче?

— Який тюрк не отримує насолоди від служби? — на запитання відповів запитанням мій конвоїр.

Я не витримав. І почав розповідати про жорстокість більшовиків. Візник мене перебив:

— Бей, про що виговорите? Усе, що ми зростили власними руками, мусимо віддавати державі до останньої зернини. Моя сім'я не може прохарчуватися на виручені гроші. Трапляються такі дні, що наші діти лягають спати голодними. А щойно у нас трапилося горе: померло немовля...

Візник заплакав.

Солдат затагнувся цигаркою й продовжив розмову:

— Одного дня мій дядько не повернувся додому. Після смерті батька ми з мамою і братом жили в нього. Я тоді був ще маленьким. Ми чекали на нього до пізньої ночі. Даремно. Прийшла сусідка, щось прошепотіла мамі, дядьковій дружині і пішла. А вранці вулиці заповнили солдати і все чоловіче населення села було вислане. Дядько повернувся додому через три роки. Та упізнати його було важко: здоров'я було вкрай підірване і невдовзі він помер. Я знаю, через що проходять люди у таборах, та нічого не вдієш — служба.

Недалеко біля станції ми, аби не наражати на неприємність візника та солдата, залишили гарбу і продовжили свій шлях.

Поїзд, на який ми сіли з караульним, відправлявся в Ташкент, у місто, з якого мене привезли у Заравшан. Страшним був тоді мій шлях, серед знесилених, закатованих і

зневірених людей... Нелегким видався для мене і зворотній шлях: ми їдемо по нашій землі, по землі тюрків; по землі, яка просякнута кров'ю і потом; по землі, яку в нас хочуть відібрати; по землі, за яку ми продовжуємо страждати. Та хіба ж ми можемо повірити побрехенькам у химерний комунізм?

Нарешті я зі своїм супроводжуючим досягли мети подорожі: дісталися приміщення, де розміщувалося управління таборів. Караульний прошепотів мені на вухо: "Аллах нас не залишить, ви врятуєтесь... Ми всі врятуємось".

Мене зарахували до групи в'язнів, що відправлялася у табір Зенгіат.

У цьому таборі відбували покарання майже вісім тисяч чоловік. Місця у бараках для нас не знайшлося і ми змушені були спати просто неба, під стінами старих будівель. А вранці нас відправили на роботу. Робочий день тривав дванадцять годин. Ми збирали картоплю і помідори. Мої руки стерлися до крові, вкрилися коростою. Весь час хотілося їсти. Харчувалися здебільшого картопляними лушпайками, гнилою цибулею.

У грудні 1934 року я познайомився із в'язнем на ім'я Іван Петрович. Він був з Ленінграда. До революції працював на Путилівському заводі, вів активну революційну діяльність.

— А як же ви тут опинились? — здивувався я, коли взнав про його революційне минуле.

— Випадково. Але то довга історія. Ви знаєте, що Кіров, якого вбив Ніколаєв, був більшовиком. Його, як Першого

Секретаря Ленінградської організації Комуністичної партії і члена Політбюро, запросили на закриті засідання партії. Як ходили тоді чутки, Сталін і Кіров не знаходили між собою спільної точки зору на деякі питання. Серед них і націоналізація земель, примусова колективізація шляхом ліквідації права селян на приватну і земельну власність, і збереження карткової системи в таких життєво важливих сферах, як продовольство та одяг. Засідання у Москві, на яке був викликаний Кіров, не примирило двох партійних лідерів. Кіров, посварившись зі Сталіним у черговий раз, повернувся до Ленінграда з наміром довести свою точку зору до своїх однодумців на зборах Ленінградської партійної організації. У призначений день комуністи почали заповнювати зал. На сцені стояв великий стіл, накритий червоною скатертиною. На ньому письмовий набір, декілька графинів з водою і телефон. У кінці стола — стілець. Він також був накритий червоною матерією. Над дверима залу великий лозунг: "Під прапором Леніна і керівництвом Сталіна — вперед назустріч комунізму!" На стіні, за стільцем головуючого, висіли великі портрети комуністичних лідерів. Всі з нетерпінням чекали на Кірова і його товаришів. І ось він ввійшов через бокові двері, піднявся на сцену, і разом зі своїми товаришами зайняв місце за столом. Коли йому надали слово, піднявся і підійшов до трибуни. У цей час на сцені з'явився ще один чоловік. Він вийняв пістолет і двічі вистрелив у Кірова. Це було так несподівано, що всі наче заклакли, потім схаменулись: хто кинувся до Кірова, який впав на

підлогу сцени, хто — ловити вбивцю. Ним виявився комуніст Ніколаєв. Сталін наказав доставити до нього вбивцю і шефа ГПУ Ягоду. Кажуть, що Сталін особисто допитував Ніколаєва. Згодом Ніколаєва розстріляли, принаймні таке було повідомлення. Один Аллах знає правду!

Багатьох ленинградських керівників, у тому числі і Ягоду, розстріляли. А такі базіки, як я отримали від п'яти до десяти років ув'язнення у таборах.

СПРОБА ВТЕЧІ З ТАБОРУ

Доведені до відчаю люди, іноді вдавалися до втечі з табору. Одного разу, коли я працював у полі, почув постріли. Охоронники на конях у супроводі собак припустилися по полю. В'язні швидко передали один одному: "Три втікачі залишили табір".

Одного з втікачів я добре знав. Це був пастух Мурат Айдин, який відбував покарання за порушення турецько-російського кордону. Він випасав худобу і випадково опинився на кордоні. Його звинуватили у шпигунстві і засудили до десяти років ув'язнення.

Пастух був міцної статури, мав тридцять-тридцять п'ять років. Він дуже переживав за долю своїх рідних, тужив за вільним життям:

— Мій вчителю, — питав він у мене, — чи дочекається мене моя кохана? А, може, вже вийшла заміж? Коли я виберуся звідси, тоді Москва побачить, на що я здатний.

Якось він збудив мене посеред ночі:

— Ніяк не можу заснути. Давайте поговоримо на свіжому повітрі.

Вийшли на двір. Сіли на землю. Він дістав портсигар, почав скручувати сигарету:

— В Росії люди купують газети не для того, аби їх читати, а як допоміжний матеріал для сигарет.

— Тютюн — отрута, а люди все одно палять, — зауважив я.

Він помовчав, а потім несподівано сказав:

— Вчителю, я буду тікати. Зі мною підуть азербайджанець Ізмаїл і хлопець-вірменин. Запрошую і вас.

— Айдин, моя дружина і діти в руках у росіян. Якби не це, я давно вже втік би. Не можу. Дякую за турботу, хай допоможе тобі Всевишній.

Він похитав головою, наче погоджуючись зі мною. Підняв голову і почав вдивлятися у небо, а потім тихо сказав:

— Вчителю, ви бачите Венеру? Вона вестиме мене на батьківщину. Я дуже хотів, щоб і ти йшов за цією зіркою, але ти, мабуть, правий. Завтра ми втікаємо.

Я побажав Мурату Айдину і його друзям щасливої дороги.

Наступного дня, у полі, я весь час молився за Мурата: “Нехай тобі повезе, юначе!” Надвечір пішов дощ. Мурат радів: “Як добре, нас ніхто не помітить”. Після вечері ми ще деякий час погомоніли, а після вечірньої перевірки Марат Айдин і його друзі залишили барак.

До ранку я не міг заснути: прислухався до звуків, які

долітали ззовні. Але окрім шурхотіння дощу тієї ночі я не почув нічого.

І знову цілий день ми провели у полі. А коли повернулися у табір, я взнав, що заарештовано вірменина. Ще через три дні схопили Ізмаїла. А Мурата Айдина так і не знайшли.

Я був свідком ще однієї втечі. Три робітники, яким доручили відремонтувати вантажівку, запустили двигун і на великій швидкості, через огорожу, спрямували автомашину до переправи на річці Салар. Даремно вартові спробували зупинити втікачів, вони на великій швидкості промчали повз них.

ВИЯВЛЯЄТЬСЯ, ТИ СКАЗАВ

У 1936 році в країні розпочалася велика чистка, спрямована проти людей, які не мали постійного місця проживання. Проводити її доручили таємній поліції. Людей, які були неугодні режимові, заарештовували і засуджували за статтями 35-38 Радянського Карного кодексу до різних строків позбавлення волі. Цей метод використовувався у багатьох областях Росії, а в Туркменії він не прижився. Тюрки були працелюбним і осілим народом. Тому до таджиків, узбеків, туркменів і казахів застосовували статтю про антидержавну пропаганду. Людей, які створювали матеріальні цінності своїй країні, почали кидати у в'язниці. Гепеушники на допитах уточнювали ім'я та прізвища, соціальний стан заарештованих. А потім відбувалися такі діалоги:

— До нас дійшли чутки, що ти виступаєш проти колгоспів?

— Ні, я не проти.

— Тоді підпишись.

Людина підписується

— Радянська держава заборонила релігію, закрила мечеті. Виявляється, ти з цим незгоден?

— Ні.

— Чи правда, що ти стверджував, що Радянська держава проіснує недовго?

— Ні, я цього не говорив, не говорив...

— Ти казав, що в колгоспах живуть впроголодь...

Допити тривають безперервно. В решті-решт люди втомлюються і погоджуються з усіма провокаційними побрехеньками ГПУ і, підпадаючи під статтю 58/10, отримують тавро контрреволюціонера, а разом з ним і десять років позбавлення волі з відбуттям у таборах.

Коли у цих людей цікавилися причинами їх арешту, то завжди винними робили їх самих: "Ви ж самі визнали свою провину".

З міста Руазан до нашого табору прибула група у складі 150 чоловік похилого віку. Всі вони, виявляється "самі визнали свою провину". Через півроку з цієї групи живими залишилося лише двадцять чоловік. Решта не витримали умов табірної життя.

НАРОДНІ СУДИ

Тисячі людей відбували покарання в тюрмах після винесення вироків за брехливими звинуваченнями свідків у судах. Обвинувачуваний позбавлений права наймати для свого захисту адвоката, а суддя виносить вирок завчасно замовлений “зверху”. У таборі перебувало багато в'язнів, засуджених народним судом. Один з них був братом міністра іноземних справ Радянського Союзу Молотова. 1932 року за “умисне розкрадання державного майна” отримав десять років. Через п'ять років до таборів потрапила і його дружина:

У таборі перебував 76-ти річний голова колгоспу “Тюркабад” Алтикарікського району Узбецької Радянської республіки Абдурахман Йолчибай. Суд над ним, його сином та іншими сімнадцятьма членами колективного господарства тривав два місяці. Їх звинуватили у винищенні п'ятнадцяти тисяч голів овець. Одинадцять з дев'ятнадцяти були розстріляні. Страчений був і син Йолчибая. Він розповів мені, як знущалися над ним у суді.

— Хто назвав колгосп “Тюркобад”? — поцікавився голова суду.

— Я.

— Чому ти дав таку назву?

— У Радянському Союзі чимало міст Узбекистану і Таджикистану носять назви Сталінобад, Ленінобад, Ворошиловобад, Кіровобада... Тому я вирішив дати таку звучну назву. Хіба я вчинив погано?

Прокурор скочив з місця, вдарив кулаком по столу і закричав:

— Але чому “Тюркобад”? Ти що, не міг знайти іншої назви?

— Ні, не міг. Я туркмен, тюрк, а не росіянин. Тому і вибрав саме таку назву. Можеш мене розстріляти, але я не зречусь своєї національності.

Старий Йолчибай під час розповіді тремтів від люті до пануючого режиму. Він декілька разів повторив: “Підлі більшовики, підлі більшовики...”

Все нові і нові засуджені прибували до табору. Якось у черговій партії “новеньких” я побачив знайоме обличчя. Це був Пашкевич, який працював до мого арешту помічником бухгалтера.

Зі словами: “Здрастуйте, вчителю” він поцілував мої руки.

— Як ти, Пашкевич? Я дуже радий тебе бачити живим.

— Дякую, вчителю.

— Ми гадали, що тебе розстріляли. Яка доля твоїх товаришів?

— Одних стратили, інших засудили до п'яти-десяти років.

— А який у тебе термін?

— Десять років.

Після цієї зустрічі ми були постійно разом. Нарешті, не

криючись, я міг вільно висловлювати свої думки. А Пашкевич, в свою чергу, ділився своїми спостереженнями:

— Ви знаєте, вчителю, зараз на волі співають такі слова: “Я такой другой страны не знаю, где так вольно дышит человек!” А я, гадаю, що у цій країні нам не дають вільно дихати, нас душать. Хіба ж не так, вчителю? Більшовики ладні задушити всіх нас.

ПРОЩАЛЬНИЙ ВІЗИТ

Щоб бути до мене ближче, моя дружина з дітьми переїхала до Ташкента. Влаштувалась на швейну фабрику. Вона приходила до мене у дні загальних побачень. Іноді брала з собою і дітей. Після таких відвідин безвихідь стискала моє серце. Я розумів, як їй доводиться тяжко. І нарешті прийняв рішення — почав умовляти дружину повернутися на Батьківщину, до Туреччини, аби врятувати дітей. Нарешті вона погодилась на мою пропозицію і звернулася до турецького посольства у Москві. Помічник посла раніше знав мене, він пройнявся трагедією нашої сім'ї і допоміг дружині отримати дозвіл на виїзд до Туреччини. Як виявилось пізніше, цей чоловік посприяв моєму звільненню з тюрми ГПУ.

У 1937 році, наприкінці лютого, дружина і діти прийшли на останнє побачення зі мною. Наша зустріч проходила у спеціальному приміщенні табору під наглядом офіцера. Коли час побачення вичерпався, офіцер підізвав мене і сказав:

— Бекторе, враховуючи вашу дисциплінованість і працелюбство, дружина і діти можуть сьогодні залишитися з вами до ранку у цій кімнаті. Та про це ніхто не повинен знати...

Як я був вдячній цій людині за надану мені можливість провести з рідними стільки часу! Ми проговорили до самого ранку. Я розповідав дітям про Батьківщину, людську гідність — я так хотів, щоб вони вирости добрими і порядними. І хоча прощання для мене було важкою подією, я тишив себе розумінням того, що моя сім'я врятована і залишила це пекло із назвою Росія назавжди. І все ж мені було сумно, самотньо і тривожно. Я так довго чекав повідомлення від дружини після її від'їзду, що почав боятися за подальшу її долю.

“РАДЯНСЬКІ ПОПИ”

Населення Росії, налякане масовими арештами, жило з відчуттям постійного страху. Серед народу був поширений такий вислів: “Хто не був, той буде! Хто був, той не забуде!” Страх переслідував всіх, навіть працівників ГПУ. Адже цей вислів стосувався навіть їх.

Кожного ранку, коли в'язні збирались на плацу перед відправкою на роботу, чиновник ГПУ з узвишшя зачитував останні розпорядження Управління таборами. За це їх прозвали “радянськими попами”. Коли всі були доставлені до місця роботи, у бараках розпочиналася перевірка. Начальник табору, старший черговий, черговий на-

глядач, начальник поста по розподілу робіт і чергові культурно-виховної частини обходили весь табір, брали на облік хворих, які мали звільнення від роботи, та симулянтів. Усі помічені недоліки відзначалися у рапорті чергового наглядача. Якщо тих, хто самовільно прагнув уникнути від роботи, не було, у начальника табору піднімався настрій: "Все в порядку, п'яних немає". Якщо ж виявляли симулянтів, начальник табору наказував їх виводити на плац, і у супроводі озброєного конвою відправляв до місця роботи. Всі команди супроводжував непристойною лайкою.

Одного разу, після сніданку (а на нього нам видали гарячу воду, яка називалася супом), я відчув сильні болі у шлунку. Перед очима все пливло: чи то від болю, чи від голоду. Сорокаградусна спека, яка зранку опустилася на табір, перехоплювала подих. Пересилюючи біль, разом з іншими по волі посунувся до плацу. У таборі хворіти не можна.

"Радянський піп" виліз на стілець, зачекавши, коли останній в'язень підтягнеться до решти знедолених, розпочав свою промову:

— Троє з вас за симуляцію хвороби отримали додаткових три роки ув'язнення, одного розстріляли за спробу втечі. А тим, кого "засікли" на продажу речей, виданих у таборі, додали по два роки ув'язнення. Питань нема? До роботи".

Один з в'язнів вийшов наперед і попросив дозволу залишитися у таборі з огляду на високу температуру:

— Лікар не дає звільнення від роботи, а мені дуже зле,
— пояснював він.

До нього приєдналося ще дев'ять чоловік, говорячи про непоступливість лікаря.

— Захворіли? — заміюкався начальник табору. — Температура? Зараз нагрієтесь.

Він наказав хворим роздягнутися і залишатися голими на плацу до заходу сонця.

ДЖУМБУРІДЗЕ

Найвигадливішим серед в'язнів був високий на зріст чоловік. На вигляд йому було років п'ятдесят. Він мав настільки правильні риси обличчя, що навіть довгий ніс на заважав його вроді. Прізвище його було Джумбурідзе. В один з днів він повів себе неадекватно: на плацу почав ображати начальника табору і його сім'ю, кидатися з кулаками на в'язнів. Ми злякалися — невже цей чоловік втратив розум? Його відправили до лазарету, де він знаходився декілька днів під наглядом лікаря. Мені він признався, що таким чином виграв для себе деякий час для перепочинку. Іншого разу він винайшов інший спосіб: розпочав поширювати серед в'язнів чутки, що ніби то він збирається тікати з табору. Інформатори, ясна річ, відразу повідомили про це керівництво табору. Джумбурідзе домігся свого: його заборонили використовувати на роботах за межами табору.

Джумбурідзе був освіченою людиною, володів декількома мовами, мав приятельські стосунки з усіма, навіть з наглядачами. Від них він іноді дізнавався про нові розпо-

рядження та укази, що надходили до табірнього управління. Ця інформація ставала надбанням надійних людей серед ув'язнених.

Якось Джумбурідзе дізнався, що його знову будуть відправляти на польові роботи. Тоді він підготував новий план. Начепив на груди червону стрічку, і з прапором у руках почав бігати по табору від бараку до бараку з криком:

— Я командир бригади! Йду на роботу! Хай живе Кацо! Хай живе Сосо!

Після цього він пішов до приміщення табірнього управління і там влаштував виставу:

— Я готуюся до втечі! Я готуюся до втечі! Мене ніхто не зможе втримати!

І на це раз йому вдалося уникнути виснажливої праці.

Джумбурідзе був цікавим співбесідником і йому було про що розповідати. Він належав до стародавнього тифліського роду.

— У царській армії я служив офіцером знаменитого грузинського дивізіону “дика дивізія”, — з сумом ділився він. — А зараз...

Аби змінити тему розмови, я поцікавився:

— Про що свідчать закінчення ваших прізвищ?

— Закінчення на “ідзе” вказує на приналежність до дворянського грузинського роду. Точне значення — “народжений”. Наприклад, Орджонікідзе, Єникідзе, Гафарідзе, Абашидзе... Прізвища, які мають закінчення на “ія”, “еллі” свідчать про належність до знатних грузинів з роду мег-

релів. А прізвища із закінченнями на “швілі” свідчать про те, що їх володар простолюдин. До простолюдинів належить і Сталін, адже його справжнє ім'я Джугашвілі, — Джумбурідзе посміхнувся. — Бекторе, за кілька днів мене повезуть до ташкентської лікарні. Якщо буде на те воля Всевишнього, місяців через три я буду вільним громадянином...

У це було важко повірити, але Джумберідзе вперто йшов до своєї мети. Незабаром його дійсно повезли до Ташкента, а через шість місяців ми отримали повідомлення, що його визнали психічно хворим і звільнили з-під варті.

До 1937 року тих, хто тікав з табору, особливо не переслідували. Навіть місцеве ГПУ на це закривало очі. На це була особлива причина. Про неї я дізнався у колишнього офіцера ГПУ, засудженого на десять років з відбуттям покарання у таборах.

— Більшість утікачів працювали на ГПУ, — розповідав він. — Тому утікачів ГПУ робило своїми агентами. У кожного з них були окремі завдання. Здобута інформація акумулювалася у ГПУ.

Та після 1937 року після вказівки Сталіна до втікачів почали застосовувати суворі міри покарання: до таких табірний суд подовжував строк відбуття покарання або ж виносив страшний вирок — розстріл.

До табору прибули нові засуджені. Вони принесли страшну звістку: у збірному таборі Яланг'ач щоденно вмирають 25-30, іноді й понад 100 чоловік. Голод, спека,

жовтуха, тортури у катівнях ГПУ доводять стан засуджених до критичної межі. Сім'ям померлих нічого не повідомляється тому, що для комуністів кожний ув'язнений є зрадником батьківщини, ворогом народу, шпигуном соціалістичних країн...

НАЗМІ З КРИМУ

Серед мешканців табору був невеликий на зріст чоловік на ім'я Назмі. На цегельному заводі усі в'язні, з якими він працював, були люди молодого віку, кремезної статури. Рацион харчування, зайнятих на важкому виробництві відрізнявся від звичайного. Тому я і здивувався тому, що Назмі, непоказний зовні чоловік, працював на заводі. Чому? Одного разу, вже після роботи, я зайшов до бараку робітників цегельного заводу. Переважно це були туркмени. Вони добре мене знали. Під час розмови я поцікавився у старійшини Ораза-ага, який був родом з Ташавуаської області (Туркменія), що добре знав мене:

— Хто такий Назмі?

— Колись він працював в Ашхабаді. Член партії. Засуджений ГПУ на десять років. Людина високоосвічена, начитана. А ось і він.

До бараку увійшов чоловік, вбраний у старий табірний одяг. Його брудне засалене волосся злиплось.

Ораза-ага запитав:

— Назмі, ти знайомий з Бекторе?

— Так. Знаю його по Криму, читав і вчив його вірші.

— Де ти жив у Криму?

— У селі, неподалік Білогорська.

Я уважно приглядався до нього, але ніяк не міг пригадати його обличчя. Наче і знайоме воно мені, але якесь чуже. Ми говорили про Крим, відомих вчених півострова. Більшість згаданих нами людей були заарештовані або ж розстріляні.

За першою зустріччю відбулася й друга... А потім ще і ще. Вже Нізамі приходив до мене. Одного разу він попросив:

— Бекторе, я хочу, щоб між нами була повна відвертість...

— Згоден. Тебе щось непокоїть?

— Мій вчителю, сьогодні я хочу тобі відкритись. Народився я у бідній сім'ї. В перші роки революції працював в одній із сімферопольських друкарень. В Криму було неспокійно: приходили то білі, то червоні. Друкарня закрилась і я повернувся у рідне село. В той час з'явилося багато партизанів. Вони називали себе зеленими і воювали з царською армією. Одним із загонів зелених керував Осман, він був родом з села Деренайирли. Невдовзі я приєднався до загону Османа. Отримав нескладне завдання — бути кур'єром, забезпечувати зв'язок між партизанами, які дислокувалися у різних селах. Коли більшовики захопили Крим, Османа призначили головним редактором газети "Ен'и дюнья". Він швидко освоїв нову для себе посаду (раніше працював складачем у друкарні). Невдовзі він став першим секретарем Центрального комітету Комуністичної партії Криму, а потім — головою

Ради Народних Комісарів Кримської незалежної Радянської Республіки. Але стосунки Османа з більшовиками швидко розладналися і він втратив свою посаду. На той час мене обрали секретарем комітету по наданню допомоги голодуючим. Я був молодий, запальний, прагнув якнайкраще виконати розпорядження партії. На мій совісті чимало загублених сімей співвітчизників, у яких я вилучав останні харчі. Далі — більше. Я став комсомольцем. Ще наполегливіше почав виконувати партійні завдання. Якось на вулиці зустрівся з Османом. Замість привітання наказав: “Негайно зайти до мене, є розмова”. Ось що він сказав під час зустрічі:

— Назмі, селяни скаржаться на тебе. Одних через тебе заарештували, інших розстріляли. Селяни залишаються без хліба, голодують. За що ти їх мордуєш? Опам’ятайся! Ти повинен слугувати своєму народу по совісті. Інакше захлинешся у їхній крові. Я повинен був тобі це сказати. Висновки зробиш сам.

Те, про що я боявся сказати собі наодинці, мені почали говорити інші. У селі зі мною перестали вітатися. Я вирішив переосмислити свої дії, переїхав жити до Сімферополя, але й тут не було спокою. Голод йшов за мною по п’ятах. Вулиці Сімферополя заповнили виснажені голодом люди. Якби не допомога Спілки робітників Америки, померло б чимало людей. Тепер я розумію, що голод, який пережив зі страшними втратами народ, був викликаний комуністичною партією задля своїх цілей. Примусивши людей голодувати, а потім виділивши їм по шматку хліба,

вони прагнули підкорити їх собі. Та люди не корились: вони все одно вірили, що усі блага від Аллаха, а не від Леніна і більшовиків.

Коли Назмі закінчив свою сповідь, ми довго мовчали. В таборах мовчання було красномовніше за слова. У Радянській Росії на кожного комуніста чекала доля таких, як Назмі. Їх використовували, коли вони були потрібні, а потім знищували.

АРМІЯ ЗАСУДЖЕНИХ

22 червня 1942 року в таборі вперше мав демонструватися звуковий фільм “Ленін у 1918 році”. Щойно розпочався сеанс, як його відразу перервали. На сцену вийшов завідуючий відділом табору з виховної роботи і пропаганди Кривицький і повідомив:

— Німецькі війська без оголошення війни бомблять наші міста і села! Червона Армія змушена терміново відступати!

Всі були приголомшені цією новиною. Повернулися до бараків. Кожний гадав, як зміниться його становище у зв'язку з такими подіями у країні?

Через тиждень хтось приніс повідомлення, що німці на захоплених ними територіях звільняють в'язнів. А радянські солдати тікають з фронту, їх ловлять і відразу розстрілюють.

Якщо на фронті кількість дезертирів зростала, то в нас, в таборі, збільшилось число утікачів. Чим швидше

просувалися німецькі війська на схід, тим більше люди почали скоювати дрібних злочинів: чоловіче населення бажало бути засудженим, але не йти на фронт. Тому кількість ув'язнених у таборі швидко почала зростати. Нові люди — свіжі новини. Мабуть, серед нас не було жодного, хто не жадав би німцям перемоги.

Якось надвечір нам повідомили, що Кривицький має зробити чергове важливе повідомлення. Всі швидко зібралися на плацу. Кривицький зачитав:

— Крім політичних ув'язнених і контрреволюціонерів, всі, як добровольці, відправляються на фронт. Для цього терміново потрібно написати заяви. В залежності від поведінки на фронті, в першу чергу самовідданим, буде скасована провина, вони вважатимуться громадянами, наділеними усіма правами...”

В'язні відразу почали писати заяви. Відкривалася можливість здатися у полон. Кожний вважав: “Можливо, там де нема комуністів, є справжнє життя”. Вони вже знали, що скажуть німцям: “Я — в'язень табору”. Вони хотіли розповісти правду про несправедливість, яка панує в Росії, про жахливі умови в таборах.

Стало відомо, що колишній офіцер ГПУ поляк Костянтин Рокоссовський, який відбував покарання з 1938 року на півночі Росії у таборі “Бухта-Печора” на посаді керуючого, також написав заяву з проханням відправити його на фронт. Заяву надіслав до Москви. Він надіявся, що оскільки його знають і Сталін, і начальник ГПУ Берія, то може отримати призначення на посаду командира штраф-

ного батальйону. Він дійсно отримав цю посаду, але доля у тих, хто потрапив до цього штрафного батальйону, була незавидною. Ніяких шансів не залишалося для тих, хто бажав перейти на бік ворога — позаду йшли солдати НКВД і розстрілювали кожного, хто прагнув вберегтися від шаленого вогню.

Той, хто передавав Кривицькому заяви, навіть не знав, що їх чекає на фронті. Їх об'єднувало одне спільне бажання: звільнитися від табору, від більшовиків, від тиранії, яка оплутала всю Росію.

ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Десять років мого ув'язнення добігало кінця. Попереду — свобода, можливо, повернення на батьківщину, в Туреччину, зустріч з дружиною і дітьми. Лише ця думка підтримувала мене протягом усього часу. Мої надії затьмарило повідомлення на початку травня про те, що моє перебування у таборі подовжено на невизначений строк. Як роз'яснило керівництво табору, політичні в'язні не можуть бути звільнені до закінчення війни. Я не міг змиритися з таким поясненням. Написав листа до Генеральної прокуратури Ради з вимогою звільнити у зв'язку з відбуттям терміну покарання. Через п'ятнадцять днів я отримав відповідь, у якій повідомлялось “про неможливість мого звільнення, в той час, як продовжується кровопролитна війна між німецько-фашистською армією та Союзом Радянських Соціалістичних Республік”. Тепер я став за-

ручником від успішних дій Радянської Армії. Мені залишилося лише чекати на закінчення війни.

Дні минали за днями, схожими між собою. Ми слухали оперативні зведення з фронтів, обговорювали між собою хід воєнних операцій. Достовірної інформації не було, а повідомленням табірному управлінню не довіряли. В дні, коли німці входили до Вінниці, у табір привезли нового засудженого. Йому довелося брати участь у боях і він розповідав такі страшні речі, що ми довго перебували під враженнями його оповідок.

Обсяг робіт, які ми виконували, постійно зростав. Разом з тим зменшувався денний раціон їжі.

Про жахливі речі, які кояться у “вільному” світі розповів ще один в'язень з новоприбулих:

— Німецькі війська залишають загарбані раніше території. Крим зайняли війська Червоної Армії і влада знову перейшла до рук більшовиків. Вранці 18 травня 1944 року для кримських татар прийшла нова біда. В усіх поселеннях озброєні солдати НКВД почали виганяти людей з домівок, наказали вантажитись у машини, а потім відвозили на Сімферопольську залізничну станцію. Людей примушували заходити у товарні вагони. Навколо стояв такий лемент, що ця наруга над цілим народом нагадувала день страшного суду. Куди відправлялися поїзди з людьми, ніхто не знав. Пізніше стало відомо, що кримські татари були вивезені хто куди: на Урал, до Сибіру, в Узбекистан. Ті, хто потрапили в Узбекистан, змушені були працювати на ташкентських фабриках, в Янгіюлі, Фархадбуді,

Сирдар'ї, Мирзачюлі, Хавасі, Самарканді, Каттакургані, на фабриках Фергани, Намангану, Андіжану, Коканду, в колгоспах. Людей назвали “спецпереселенець” і позбавили всіх громадянських прав”.

ВІЙНА ЗАКІНЧИЛАСЬ

Я дуже сильно бажав, щоб війна закінчилася швидше. І так довго просив у своїх молитвах Аллаха про це, що коли у таборі повідомили про перемогу Радянської Армії, не повірив цьому. Що ж буде далі?

Це питання не давало спокою усім, хто був висланий, кинутий за ґрати. Нас було дуже багато. Ми вірили у своє звільнення після перемоги німців. Але вони програли... Розчарування змінювалось надією. В усі часи переможці були великодушними. Більшовики виграли війну, вони мають подарувати свободу усім, хто її бажає, тим більше — своєму народу. Чи буде так?

Мій термін відбуття покарання закінчився. Та я все ще знаходжуся у таборі. Боже, як довго тягнуться дні!

5 травня 1945 року усіх в'язнів табору зібрали на плацу для важливого повідомлення. Усе керівництво табору піднялося на трибуну, чекаємо на начальника. Нарешті з'явився і він. Підійшов до мікрофону:

“Вітаю усіх вас з капітуляцією Німеччини і закінченням війни!”

На якусь хвилину всі зацікавилися, а потім розпочалося щось неймовірне: з одного боку я чув оплески, з другого

— якісь схвильовані вигуки. Поруч зі мною якийсь чоловік надривно ридав, не приховуючи сліз... Люди поводити себе, як маленькі діти: посеред плацу пустилися у танок. Ось вона, довгождана перемога, за якої жевріла надія на звільнення.

Невже я дочекався свободи?

ЗВІЛЬНЕННЯ З ТАБОРУ

Минув рік, як закінчилася війна. А я все ще залишався в'язнем. Загальна амністія дозволила багатьом залишити табір. Тільки моя доля залишалася невизначеною. Потрібно було щось робити. І я написав листа в Москву з проханням на звільнення. Через три місяці начальник табору Виноградов повідомив:

— Бекторе, твою заяву задовольнили. Ти залишаєш табір.

— Як? Я — вільний!

Я кинувся до дверей. Мене зупинив голос начальника:

— Стій! Ти куди?

Я зупинився:

— Як куди? Мене звільнили. Я маю право піти з табору...

Начальник табору розсміявся:

— Почекай, вранці підеш...

Він міг сміятися. Хіба людина з ГПУ могла зрозуміти скривджену людину, яка багато років мріяла про ковток вільного повітря? Йому були незрозумілі мої почуття і якби я спробував їх пояснити, навряд чи він зрозумів би

мене. Я лише хитнув головою на знак згоди і пішов до свого бараку.

Спільна біда об'єднала людей. Як раділи в'язні моєму звільненню. З вигуками "урраа!" вони підкидали мене догори, обіймали, давали напутні слова...

Чотирнадцять довгих років промайнуло у таборах. Коли заарештували, мені було 44 роки. Скільки я зміг би написати гарних книг, зробити корисного для свого народу! Мене позбавили не лише цього, — відібрали батьківщину і сім'ю, підірвали здоров'я. Я витримав усі тортури, невже я завтра буду вільним?

Ще вчора я почав збирати свої речі. Поклав у кишеню навіть дерев'яну ложку, яку намірився відразу ж зламати, як тільки вийду по той бік головних воріт табору. Вранці я був першим відвідувачем управління. Мене ретельно обшукали, видали якогось документа. Я попрощався з табірними товаришами, які прийшли мене провести і у супроводі солдата пішов у відділ в'язнів.

Начальник відділу добре мене знала. Вона радо мене привітала із звільненням і спитала:

— Бекторе, куди ти хочеш поїхати?

— Звичайно, на батьківщину.

— До Туреччини? — спитала вона і розсміялась. — Ти надто поспішаєш. Ми не можемо тебе відправити на батьківщину. Це справа держави. А де ти хотів би жити в Радянському Союзі, в якому місті?

— Якщо не можна на батьківщину, тоді — в Москву.

— Погляньте на нього, — знову розсміялась начальник відділу, — тобі туди не можна.

— Тоді в Ташкент.

Вона похитала головою.

— Ні. Туди також не можна.

Я почав нервувати:

— Що ж це робиться? В Туреччину не можна, в Москву забороняєте, в Ташкент не дозволяєте... А куди мені можна їхати?

— Бекторе, заспокойся. Як ти ставишся до міста Янгіюль? На твоєму місці я б погодилась. Розумієш, ти не маєш права знаходитись ближче ніж за п'ятдесят кілометрів до Ташкента. Відстань від Янгіюля до Ташкента становить тридцять два кілометри. Та все ж я тобі дам документ, який дозволить жити в Янгіюлі. Повір мені, це все-таки кращий варіант. Там і роботу можна знайти...

Мені залишилось тільки подякувати, забрати документи і вийти на вулицю. Я перекинув сумку через плече і, прискорюючи крок, заспішив подалі від табору.

ЯНГІЮЛЬ

Янгіюль знаходився в п'ятнадцяти кілометрах від табору. У цьому селищі мешкали в основному узбеки і вислані кримські татари, була й малочисельна група росіян. Відразу пішов в управління міліції з проханням видати паспорт. Там почали вимагати документи, які підтверджують моє турецьке громадянство. За роки моїх

поневірянь, ясна річ, всі документи зникли. Де я їх міг взяти?

Начальник управління міліції коротко відповів:

— На отримання паспорта потрібен документ.

Що я міг відповісти. Тільки спитати:

— Що ж я маю робити?

— Ти можеш отримати паспорт, як громадянин Росії.

Згоден?

— Мене ж без паспорта не візьмуть на роботу?

— Ні.

— Тоді згоден.

— Твоє місце проживання?

Знову відбулася німа сцена: я дивився на міліціонера, а він на мене. В Росії кожний, хто досяг шістнадцятилітнього віку зобов'язаний мати паспорт. Всі знаходяться під постійним контролем. На новому місці прибуття не можна знаходитися більше доби без дозволу міліції і домкому. Порушників відправляють до тюрми. Звичайно, такі закони стосувалися лише простих людей. У Радянському Союзі поняття рівності і соці-альної справедливості носило вибіркового характер. Так, в одно- і двокімнатній квартирах могли жити дві-три сім'ї. Такі сім'ї вважалися заможними. В той же час партійні чиновники мали не лише окремі квартири, але й дачі. У найтяжчому стані знаходився робочий клас, той клас, який створював всі блага партійній еліті. Цьому класові не гарантувалося ні житло, ні високооплачувана робота.

Що ж було мені робити? Житло відсутнє, роботи немає. Хоч би когось із знайомих зустріти! Якщо я не влаш-

туюсь на роботу, можуть заарештувати за дармоїдство. І мені нарешті посміхнулася доля. Одного дня я випадково зустрівся з давнім узбекистанським другом. Коли він вислухав мою історію, заплакав:

— Йди за мною. Бекторе, ми щось придумаємо. Ходімо до мене.

Він жив у маленькому будинку разом із дружиною та дочкою. Аби прогодувати сім'ю, продавав махорку.

Я до цього часу вдячний цій людині, яка приютила мене. Ніколи мені ще не здавався таким смачним гарячий чай із шматком чорного хліба, яким частували мене гостинні люди. Вони дозволили мені вказати свою адресу проживання і на п'ятий день я отримав паспорт громадянина Росії.

Трохи згодом я зустрів ще декілька старих знайомих з числа висланих кримських татар. Всі вони пройнялися моєю долею і підтримували мене, чим і як могли. Вони жаліли мене, а я їх. Чимало кримських татар, не витримавши суворого клімату Узбекистану, померло далеко від батьківщини. Для всіх нас великою проблемою було знайти роботу. Або її не було, або нам у роботі відмовляли.

Якось я відправився на цукровий завод, але у відділі кадрів відразу почув відмову: "Роботи немає!" Похнюпившись, пішов геть від прохідної. Раптом хтось поклав на плече руку. Зупинився. Уважно подивився на чоловіка. Я його не знаю. Чого йому від мене треба?

— Я Вартан, — представився незнайомець. Працюю начальником цеху. Ходімо зі мною.

Він завів до свого кабінету, запросив сісти, налив чаю. Розпитувавши мене про мету мого візиту на завод, сказав:

— Роботу знайти дуже легко. Проте є одна умова: ти повинен стати злочинцем, або ж не бачити, як крадуть інші. Світ вже не такий, який був до твого арешту.

— Не вірю цьому, — гаряче заперечив. — Я все життя був чесною людиною. Красти — це великий гріх. Хіба я можу переступити через свої принципи?

У відповідь Вартан лише посміхнувся, а на прощання додав:

— У такому випадку ти не знайдеш роботу.

Минуло декілька днів. Нарешті за рекомендацією знайомого я написав заяву в сільпо: можна влаштуватися вуличним торгівцем махоркою. Але потрібні характеристики з попереднього місця роботи, місцевого виконавчого комітету комуністичної партії та домкому. А ще потрібно було знайти двох поручителів і дати хабара працівникові сільпо. Друзі допомогли мені зібрати необхідні документи і гроші для хабара.

Прийшла зима. Мокрий сніг ніяк не сприяв полегшенню мого стану: я захворів. З сільпо ніякої звістки. Лише за кілька тижнів мені принесли відмову. А чому — ніхто не пояснив.

Нарешті доля мені посміхнулась: заготівельник м'яса запропонував мені посаду чабана. Я мав виводити овець на пасовище за місто. Якийсь час у дощ і сніг я виконував цю роботу, незвичну для мене. Невже я, вчитель, колись думав, що замість того, аби вчити молодь буду пасти

худобу в узбецьких степах? Якби в мене не жила надія побачити свою сім'ю, я, мабуть, давно вже помер би. Але я сильно вірив у нашу зустріч...

Коли вівці були всі продані, я знову залишився без роботи. Я назбирав трохи грошей, закупив соняшникове насіння і почав ним торгувати. Щоденний заробіток був непоганий і я почав думати про більш прибуткову справу. Хтось порадив мені зайнятися продажем сірників. Та я відразу ж потрапив до рук міліції. В мене вилучили сірники, гроші і відпустили, а я знову опинився без роботи.

Сірники на той час були дефіцитним товаром. В магазинах потрібно було вистояти чималу чергу, щоб придбати їх. Часом продавці продавали оптом сірники спекулянтам, а ті вже виносили їх на ринок. Але тут були свої правила гри, яких я не знав...

МАРШАЛ ЖУКОВ

Закінчувався 1946 рік.

В Ангільському міському клубі мала відбутися лекція про другу світову війну, а на завершення обіцяли показати документальну кінострічку про падіння Берліна. Я пішов до клубу. Людей було дуже багато. На стінах висіли портрети керівників комуністичної партії. В очі кидалася велика фотографія Сталіна, на якій він був знятий на повний зріст. Але найвиразнішим був портрет Жукова.

Лектор неквапно вів свою мову:

— Дякуючи генію великого спасителя Сталіна армія

Гітлера була знищена. Головнокомандувач Червоної армії Сталін забезпечив перемогу без допомоги інших держав...

Люди совалися на стільцях, стиха розмовляли між собою: всі чекали на кінострічку — хотіли побачити справжнього героя — маршала Жукова. Як тільки доповідач вимовив ім'я Жукова, зал вибухнув шквалом оплесків. Цього чоловіка народ любив. Після Голови Президії Верховної Ради маршала Радянського Союзу Ворошилова єдиною особою, яка користувалася авторитетом в народі і Червоній армії був маршал Жуков. Це його називали “завойовником Берліна”, “берлінським левом”. Всі розуміли, що саме завдяки таланту полководця Жуков зумів переломити хід війни. Люди розповідали, що коли німці наблизилися до Москви, Сталін втік до Куйбишева, а потім у селище Мінусінський Красноярської області, а от Жуков залишився в Москві і звідти керував театром військових дій, не дозволив ворогові захопити столицю країни.

В залі продовжувалися оплески. І раптом сталося неймовірно: зі стін почали знімати портрети Жукова. Невже такої визначної людини Сталін вирішив позбутися?

ЦИРКУЛЯР “А”

Мені, як турецькому громадянину, радянський паспорт замість користі приносить одні проблеми. Звідусіль тільки й чую: “Чому ти тут? Якщо турок — виїжджай. Для своїх не вистачає роботи...” А як мені отримати турецький паспорт? В котрий раз надсилаю запити до Міністерства

Внутрішніх Справ, Ради Міністрів та президії Верховної Ради СРСР із своїм проханням! Нарешті отримую відповідь, що подає надію: "За роз'ясненням вам необхідно звернутися до Ташкентського паспортного управління". Звертаюся. Довго допитували, ретельно записували всі відповіді. І, повідомивши, що усі дані перевірятимуть в Ашхабаді та Ташкенті, наказали чекати. Через рік із Ташкенту прийшов лист, у якому запропонували звернутися до посольства Туреччини у Москві. Написав одного листа, відповіді немає. Слідом відправив другого. І знову тиша. Листи я надсилав з повідомленням про вручення адресату. Повідомлення повертаються, а відповіді немає. У чому річ?

У вересні 1948 року прийшов посильний і повідомив, що мене негайно викликають до Міністерства Державної безпеки. Невже моє питання вирішене?

В приймальні МДБ я провів чимало часу. Мене запросили до кабінету біля першої години ночі. Полковник вказав мені рукою на стілець і розпочав розмову:

— Ви зверталися у Москву із заявою?

— Так.

— Отримали відповідь?

— Ні.

Полковник із удаваним здивуванням спитав:

— Невже ви не отримали відповіді? Як же так?

Я зрозумів, що полковник хоче звалити усю вину на посольство Туреччини і спокійно відповів:

— Якщо мої листи дійшли до посольства Туреччини, то їх не могли залишити без відповіді.

Я показав повідомлення про те, що мої листи прийняті до розгляду у посольстві Туреччини. На що мені полковник саркастично заявив, що посольство і має відповідати за мовчанку. А ще, додавши: "Можливо, ви і не турок", наказав йти додому.

Чесно кажучи, я був радий, що мене випускають із цього страшного будинку. А з другого боку, не міг зрозуміти, для чого мене викликали. І як я вночі добиратимуся з Ташкента до Янгіюля? Мене ж відразу заарештують за порушення паспортного режиму. Сказав про свої побоювання полковнику. Він викликав офіцера МДБ і наказав все владнати.

Офіцер завів мене до своїх знайомих. У будинку мешкала своячка голови Верховної Ради Туркменистану Айтакова, яку я знав по Янгіюлю. Та, щоб їй не нашкодити, я зробив вигляд, що ми не знайомі. А вранці, першим поїздом, я виїхав до Янгіюля.

З кожним днем я втрачав надію на те, що моє питання буде вирішено позитивно. У жовтні 1948 року стало відомо, що дорадча комісія МДБ винесла нову постанову під назвою "Циркуляр А". Згідно з цією постановою усі колишні політв'язні будуть заарештовані і після перевірки вислані до Сибіру, у Красноярський край, для проживання під постійним наглядом. Висланців поділили на дві категорії. Перших називали "портовиками" (ті, хто відбув свій термін ув'язнення і знаходиться на свободі) і "табірниками". Останні ще відбували свій термін покарання. Їх мали відправляти до Сибіру з місць позбавлення волі.

16 грудня 1948 року я допізна засидівся у чайхані з друзями, а коли повернувся додому — наляканий господар одразу повідомив:

— Приходили з МДБ. Вранці тебе чекатимуть в бюро МДБ. Та на твоєму місці я негайно залишив би місто. Мені здається, тебе хочуть заарештувати.

Куди мені було утікати? Все одно знайдуть. А, можливо й не заарештують... І знову я у старому приміщенні ташкентського МДБ. Мені зачитали документ, у якому було сказано, що я “небезпечний злочинець” і тому мене необхідно заарештувати. Дали цей папір підписати і відвели до камери. Дивна моя доля: я знову опинився у камері під номером 13. У ній я перебував під час першого арешту. Та сама камера. Нічого не змінилося за сімнадцять років, лише додалися нові прізвиська в'язнів на чорній стіні, які побували тут вже після мене.

Через три дні допит. Як кажуть, і сміх, і гріх: та сама камера, той самий кабінет, ті самі питання. Час наче зупинився для каральних органів Росії. Ні, не все те саме. Допит проводив не Верховин, як тоді (можливо, вже вбитий своїми ж), а капітан з Казахстану Ісмаїл Манабаяр.

Я заговорив першим:

— Чому ви мене сюди викликали?

— А ви не знаєте? — буркнув капітан.

— Ні. Причини для цього відсутні.

— Та невже? МДБ даремно нікого не затримує. Перший раз тебе заарештували за контрреволюційну діяльність в Туркменії. А тобі відомо, що англійці, всупереч думці

Совітів, будують вільну Туркменію? І ти не можеш заперечити той факт, що живеш поблизу Туркменистану. Отже, підпадаєш під ту категорію небезпечних осіб, яких потрібно негайно вислати до Сибіру.

— Про що ви ведете мову? Я не знаю, чого добиваються англійці в Туркменії, я багато років не був там. І я не хочу навіть туди повертатися, моя батьківщина Туреччина...

— Хто тебе туди випустить, Бекторе? Це неможливо. Дозвіл ти не отримаєш, хоча б з тієї причини, що Туреччина після Америки представляє для нас велику загрозу.

— Все це мене не стосується. Залишіть мене в спокої. Ви стільки років знущаетесь наді мною...

— Ти сам винен.

— Я хочу розказати вам одну історію. Можна?

— Розказуй.

— Помирає один чоловік. Кличе до себе сина і заповідає йому поховати у старому та подертому савані. Коли батько помирає, син виконує його волю. Минає чимало часу. Одного разу до могили приходять ангели Мункир та Некир і починають задавати питання покійному. Той розплющує очі і з подивом питає: "Ви мабуть помилились. Я давно помер і вже відповідав на ваші запитання. Подивіться на мій саван. Він старий і подертий. Залишіть мене, а самі займіться "свіжими" мерцями".

Капітан розсміявся:

— Гумору в тебе ще вистачає. А тепер йди до камери, старий мрець...

СИБІР

Тільки 26 березня 1949 року мені зачитали новий вирок: “Довічне ув’язнення”. Невдовзі, з іншими засудженими, вирушив до Сибіру. П’ять днів мене протримали у Ташкентському збірному таборі, а потім у “столипінському” вагоні вирушив у далеку подорож.

Чиновник царату Столипін прославився тим, що будував спеціальні вагони для відправки революціонерів до Сибіру. На вікнах таких вагонів були ковані решітки. Крім того, кожний вагон мав камеру і кайдани на випадок необхідності упокорити в’язнів, які часом бешкетували у дорозі.

Всього нас було у вагоні одинадцять чоловік: туркмен, лікар-росіянин, інженер-поляк, казанський татарин, китаєць, який щойно закінчив Московський університет, єврей — співробітник узбекистанської газети “Правда Сходу”, ще п’ять старих російських комуністів. Крім мене, усі вони вірили в ідеали комунізму. Всі вони працювали на благо радянського режиму і як винагороду отримали висилку до Сибіру.

Ми швидко перезнайомилися. Кожен охоче розповідав про себе. Так, казанський татарин до 1938 року працював у районних комітетах партії, викладав в університеті соціологію. Опинившись у скрутному становищі, не втрачав гумору. “Ви знаєте, — говорив він, — дорога до Сибіру не покарання, а нагорода від Сталіна. По прибуттю кожний отримає спеціальне завдання. Він же буде вивчати у тих краях соціальний стан людей, які мешка-

ють у Сибіру. Йому дали таке завдання аби підготувати в Сибіру місця для Кремлівських начальників. Польського інженера і російського лікаря зняли з поїзда у Джамбулі і відправили відбувати покарання в якійсь частині Казахстану.

Під Новосибірськом я захворів. Піднялася висока температура. Охоронники вагону на це навіть не зреагували. В Новосибірську мене віднесли в лазарет збірного табору і залишили там на півмісяця. Моїх супутників першим же етапом відправили в Красноярську тюрму. Більше я їх не зустрічав. Коли я трохи одужав, до тюрми відправили і мене. В ній було багато людей. І всі чекали, коли Єнісей звільниться від криги. Нас повинні були пароплавом відправити далі. У другій половині квітня нас всіх розбудило виття сирени. Що це? Знову війна? Усе пояснив крик караульного:

— Лід пішов! Лід пішов!

Усі чотириста чоловік, які знаходилися у тюрмі разом видихнули:

— Урррааа!.. Урррааа!..

Лід пішов. Отже і ми вирушимо з цього страшного місця далі. Можливо, попереду кожному з нас всміхнеться краща доля.

Наступного дня групами по сорок сім чоловік нам наказали вантажитись у кузови полуторок. Машини привезли нас у селище Велика Мурта. На подвір'ї весна, двадцять перше квітня, а вся земля вкрита снігом. Селище знаходилось між Красноярськом і Єнісеєм. По обидва боки дороги розташувались будинки, зроблені з соснових ко-

лод. Коли ми дісталися на місце, а їхали сто десять кілометрів, на землю спустилася ніч. Зорі так низько схилилися над нами, що здавалося до них можна було доторкнутися рукою. Навкруги сніг, у вікнах будинків блимає світло, подекуди чути пісні. То співають виселені німці.

Основне населення у Великій Мурті росіяни і німці з Поволжя. Решта — литовці, естонці, поляки, кримські татари.

За розпорядженням начальника МДБ нас розмістили у загальному бараку. Вранці ми мали прийти до комендатури за документами. Дорога була неблизька і ми дуже замерзли. Ледве дочекалися ранку і подалися до комендатури. Нам повідомили, що знімають охорону, кожний отримав документ і анкету, яку необхідно було відразу заповнити. Документ був виданий замість паспорта. У ньому була така відмітка: “Під жорстким контролем. Має право пересуватися лише в межах селища Велика Мурта”. Окрема примітка засвідчувала, що той, хто має такий документ не має права знаходитись більше двох годин в Москві, Ленінграді, Сталінграді, Ташкенті, Ашхабаді, Сталінабаді, Севастополі, Одесі та в інших великих містах, а також не може проживати на відстані п’ятдесяти або ста кілометрів від цих та інших міст. Власне цей документ давав право жити лише у Великій Мурті.

В селищі всього було по одному: підприємство, лікарня, бакалійна і текстильна лавка, пошта, перукарня, фотомайстерня, їдальня, відділ МДБ, сільська Рада, електророзподільна мережа, метеорологічна станція, організація комуністичної партії, клуб, парк. Щоправда, було дві школи.

Спочатку мені потрібно було влаштуватися на роботу. Мене взяли сторожем в артіль по виготовленню цегли з місячним окладом 210 карбованців. З них сімдесят будуть утримувати на податки та державну позику. Грошей залишалося обмаль, але виходу не було. Ціни на продукти харчування були дуже високими. Так, пуд борошна грубого помелу коштував 150 карбованців, відро картоплі — 15 карбованців, кілограм масла — 60 карбованців. 40 карбованців потрібно було заплатити за один кілограм м'яса.

По всіх великих і малих містах Росії продукти харчування коштували дорого. Це породжувало голод і убогство. Влада трималася на страхові, який був посіяний більшовиками ще у двадцятих роках.

МИНАЮТЬ ДНІ...

Голод. Він нагадує себе скрізь. З прилавків продовольчого магазину зникла навіть риба. За глевким хлібом, кілограм якого коштує 2 крб. 80 коп. потрібно простояти більше десяти годин. Черга завжди хвилювалася: "Вистачить хліба, чи ні?" Уряд наче знущається над своїм народом: вітрини та полиці магазину ломляться від горілки, вина, тютюну. Що за дикунська країна?

Щоб заспокоїти людей, хліб почали відпускати по картках. Хіба це вихід з положення, якщо кількість вирощеного вражаю не збільшується? На одну картку видають по два буханці. Кінець черги завжди залишається без хліба... І таке з дня у день.

Зима у Великій Мурті не закінчується. А вже травень. Сніг і не думає танути. Замість хліба почали вживати якесь місиво, виготовлене з борошна та гнилої картоплі. Кожен хоче вижити.

Мені запропонували нову посаду: бути артільним пастухом. Навіть не вагався, дав згоду. Колись я вже був пастухом в Янгіюлі. Справлюсь і тут. Почав доглядати за биками та кіньми. Вранці я виганяв на пасовисько п'ять биків і шість коней, а ввечері заганяв їх у хлів. Все було добре, тільки дуже докучали комарі. Від них ніде не можна було сховатися. Люди, які працювали вдень у лісах, користувалися накидками, сплетеними з кінського волосся. А вночі розпалювали вогнища. Почав чаклувати біля вогнища і я. Спиною притулюся до стовбура і спостерігаю, як вогонь злизує сніг. Смолянисті гілки тріщать, полум'я піднімається вище... Мені добре, тепло. Думки линуть разом з полум'ям над лісом, Сибіром і тягнуться до рідного краю, до дітей, дружини... Часом закрадалася думка про втечу. Але куди? Навколо безкрайні ліси. Мені розповідали, що спроби залишити Велику Мурту були. Хтось повертався сам, у подряпинах і знесилений; когось привозили мдбешники — вони були понівечені і невдовзі помирали; когось знаходили мертвими у лісі.

До мене працював пастухом польський офіцер. Спробував втекти. Навздогін йому послали солдата. Він повернувся і повідомив, що знайшов поляка замерзлого, біля річки Єнісей. В Сибіру холодно і взимку, і літом. Втекти звідси можна лише мертвому.

Здаю стадо в артіль і йду відпочивати. Та хіба це відпочинок? Потрібно займати чергу в магазині. Як завжди, немає того, що намірився купити.

У селищі на маленькому майданчику, раз на тиждень, у неділю з'являються продавці з колгоспів та радгоспів. Вони привозять харчі. За дві години, які відведені на торгівлю, потрібно встигнути купити продукти. Їх дуже мало. Через те, що люди самі бідують і відривають їх від себе. Ось що можна було придбати на майданчику: п'ять-десять курячих яєць, триста-п'ятсот грамів масла, чотири-п'ять відер картоплі, по п'ять-десять голівок цибулі та часнику, півлантаха борошна. На виручені кошти продавці купують необхідні для себе речі.

В'ЯЗНІ СИБІРУ

Найбільше утисків, принижень у Сибіру зазнавали німці Поволжя. Їхнє життя було перетворене на справжнє пекло. А гнобителі відбувалися незначними покараннями. Так, скажімо, начальника спец комендатури Рязанцева було переведено на іншу посаду за звалтування німецької дівчинки.

Один німець похилого віку під час розмови зі мною скаржився:

— Якби Сталін надав би нам можливість проявити себе, ми стільки корисного зробили б для радянської держави навіть тут, у Сибіру! Ми ж народ-творець...

У засланні перебували талановиті люди не тільки з Поволжя. Тут можна було зустріти балкарів, карачаївців,

ахисканських турків, калмиків, чеченців, інгушів... Цілі народи були позбавлені рівноправ'я.

Моя робота пастухом закінчилась і я перейшов у артіль — з тополиного гілля плету кошики. Частина кошиків, що виготовляється в артілі, виставляється на продаж, залишок використовується для власних потреб. Наш наглядчач — чоловік кремезної статури — постійно підганяє:

— Гроші отримувати всі майстри, а кошики плести ніяк не навчитесь...

На висилці вже другий рік, та ніяк не можу звикнути до заведених тут порядків.

Одного ранку побачив, що Велика Мурта занесена снігом: зима прийшла зненацька, у будинках дуже холодно. Усіх хвилює одне: невже Єнісей вкриється кригою. Якщо це трапиться — продукти харчування та одяг завозитимуться тільки наземним шляхом — Красноярськ-Єнісей. А в мене немає навіть пальта, теплого взуття... Як перезимувати? І грошей не вистачає. Більша їх частина утримується на погашення боргу виданого під аванс. А за що купувати їжу, одяг? У такому становищі всі мешканці селища.

Три чоловіки — колишні фінансист, польський офіцер і я — приступили до чергування в артілі. Змінюємось кожних вісім годин. Чергування вночі, — то справжнє катування. Холод висмоктує останні краплини тепла. Мучусь, а за що? У Росії життя і смерть, як рідні сестри — цінності не мають.

ЛИСТИ

Рання весна 1950 року. Поволі починає прогріватися повітря. У травні зникли останні кучугури снігу.

Я ще працюю в артілі. Кошки вже не плету. Запропонували попрацювати теслею, погодився. Хоч це і не моя спеціальність, але від роботи відмовлятися не можна. Ніколи не думав, що мені важко було тримати сокиру або молоток. Але стараюся — мушу заробляти гроші, аби вижити у цьому пеклі.

Якось вночі я прокинувся. В мене з'явилося таке бажання написати листа, що, пересилуючи втому, сів до столу. Взяв олівця, почав виводити рядки:

„Кохані мої, дружина і діти.

До сьогоднішнього дня я не отримав від вас жодного повідомлення. Подайте про себе хоч якусь вісточку. Роки мої так швидко спливають, що маю лише одне бажання: наприкінці свого життя хоч трохи побути біля вас. Стільки разів я просив про це Москву, але жодної відповіді так і не отримав. Можливо, наполегливість з вашого боку буде більш ефективною. На цій землі мене тримають лише світлі спогади про вас, мої любі.

Здоров'є моє непогане. Працюю в артілі, із хвилюванням чекаю на зустріч з батьківщиною і вами.

Великим щастям для мене буде бодай єдине слово, отримане від вас.

Благаю, озвіться.

Шевкій Бекторе.

Шавкі бін Абдул Хакім з Анкари, Абдул Карім бін Абдул, Ібрахім бін Хаджі Велі з села Канчил, Якуб бін Муртаза з Євпаторії і Тавфік бін Мустафа (справа наліво).

Вересень 1912 р.

Шевкій Бекторе (ліворуч) з своїм учнем.

1926 р., Дагестан

Житель Анкари Ахмед Шевкі ефенді

Хаміде Омер (Бекторе) до заміжжя (*праворуч*) з подругою.

Шевкій Бекторе — праворуч перший у другому ряду.
1925 р., м. Буйнакск (Дагестан)

Ш. Бекторе (у першому ряду праворуч). У другому ряду (середній) — Бекір Сідкі Чобан-заде.

1925 р., Дагестан

Ш. Бекторе у своєму робочому кабінеті.

1960 р., Стамбул

Після повернення із Сибіру до Туреччини. Зустріч зі своїми дітьми — дочкою Севінч і сином Атиллою.

1956 р.

Моя адреса: Красноярський край, селище Велика Мурта, артіль „Прогрес”.

Про справжній стан перебування у засланні я нічого не міг написати, бо знав: усі листи перевіряються. Вранці я відніс листа на пошту.

Через тиждень я написав ще одного листа:

„Дорогі мої дружина і діти.

Я не отримую від вас жодних повідомлень. Як ви? Допоможіть мені вирватися звідси..

Діти, мабуть, стали вже дорослими. Я дуже скучив за ними.

Не забувайте і не залишайте мене. Чекаю від вас повідомлень.

Прошу для вас у Всевишнього здоров'я.

Міцно цілую вас в оченята.

Шевкій Бекторе”.

Потім я відправив третього листа, четвертого, п'ятого, шостого... кожного тижня пишу по одному листу. Пишу, але жодної відповіді. Чому? Можливо, їх від мене ховають?

Ось так, в очікуванні на кращі дні, проходив мій час. Безвихідь краяла моє серце і далі підточувала моє здоров'я.

ДЕРЖАВНА МОНОПОЛІЯ

У Великій Мурті було два магазини: продуктовий і текстильний. Якщо до першого вишиковувалися великі черги, то до другого вхід був завжди вільний. Але того дня перед двома магазинами було багатолюдно. Я підійшов

аби взнати, у чому річ. Та жінки так галасували і сварились, що мені стало ніяково і я трохи відійшов. Як мені пояснили, сьогодні продаватимуть ситець, жіночі панчохи та светри. Жінки гарячкують, бо грошей на придбання светра не вистачить. А от панчохи куплять обов'язково, тому що старі вже навіть заштопувати не було сенсу.

Грошей бракує на все. А де їх взяти, коли зарплата мізерна — якихось 180 карбованців. Ось і доводиться вибирати між продуктами і панчохами, або ситцем.

У Росії держава була монополістом на все. Необхідний товар часом можна було знайти, бо все підпорядковувалося „плановому господарюванню”. Через те тут здебільшого побутовує фраза „що робити?” замість „насичення ринку необхідними товарами”. Лише держава має право здавати свої товари у магазини. Деякі магазини займаються обміном товарів. Наприклад, яйця обмінюють на цвяхи, шкіру — на вовну. На ринку яйця коштують карбованець, а при обміні 50 копійок. І тут держава має подвійний зиск.

Держава закуповує центнер пшениці та жита по вісім карбованців, а кілограм схожого на глей хліба продає по півтора карбованця. Кілограм житнього борошна продає по три карбованці 10 копійок, кілограм пшеничного борошна — по 12 карбованців.

А між тим, черга збільшується. Люди розповідають новини, усілякі байки, плітки. Чуються непристойні лайки і сміх.

До відкриття магазину ще три години. Від тріскотливих жіночих розмов починає боліти голова. Взагалі в

Росії більше всіх розмовляють жінки. Вони ж займають першість у сварках. Якби у світі було проведене анкетування на тему: „Жінки якої національності найнеприсеймітніше висловлюють свої думки?“ – безумовно, перемогу здобули б російські жінки. А чого, власне, чекати від людей, які тривалий час перебувають у пригнобленому стані.

Мені стало зле і я, залишивши чергу, пішов додому.

Бідна Росія. Як вона низько опустилася у моральному плані в порівнянні з іншими країнами. Розпуста стала рахуватися проявом розкріпачення жінки. Деякі знатні дами мали по декілька коханців. Фешенебельні готелі Росії перетворилися в будинки розпусти. Замовлення на жінку виконувалось швидше, ніж замовлення на обід.

Ходила між людьми така оповістка.

Якось один з російських царів віддав наказ начальнику поліції:

— Протягом доби усіх повій Петербурга вислати до Сибіру!

— Слухаюсь, Ваше величносте! Але звідки починати? Може, із Зимового палацу?

Люди не мали нічого: ні п'яти курушів¹, ні шматка хліба, ні цигарки... Облудна політика комуністичного Кремля довела до зубожіння усі народи Росії. Позбавила їх можливості чесно жити.

¹ Куруш — сота частина турецької ліри

ЧЕРГА ЗА ХЛІБОМ

Незважаючи на гноблення, голод і убогство, уся система пропаганди, засоби масової інформації Росії змальовують райдужну картину буття радянської людини. Викривлене дзеркало правди викликало огиду до уряду і до тих, хто цей уряд прославляв.

І знову зима. Сибірські морози зовсім оскаженіли. Вдень ртутний стовпчик опускається до позначки тридцять п'ять нижче нуля.

Три дні я вже не бачив хліба. Добре, що хоч є картопля. Але від тривалого її споживання здається, що картопля поглинає останні сили. Боже, хоча б трохи хліба! Може,десь вдасться роздобути...

З цією думкою вийшов на вулицю і відразу потрапив в обійми морозу. Пересилюючи себе, йду далі. Бачу попереду знайому постать Миті, дванадцятирічного хлопчика моєї сусідки. Батько тягнув строк у тюрмі. На хлопчику була велика батькова шапка та латані чоботи. Митя — розторопний хлопчик, всі покупки для сім'ї (а він мав ще меншого брата) робив сам. Митя майже завжди випереджав усіх і в числі перших очолював чергу до продовольчого магазину.

Отже, я прискорив крок, аби не відстати від Миті: можливо, хоч сьогодні не доведеться довго стояти в черзі.

Але я помилявся. Біля магазину було стільки людей, що мимоволі подумалось: „Люди стоять з вчорашнього дня”.

Я зайняв чергу за жінкою, закутаної по самі очі тов-

стою хусткою. За декілька хвилин чоловік десять-п'ятнадцять витягнулись за мною.

Мороз міцнішає, а черга все збільшується і збільшується. Сутінки огорнули селище, вигулькнули зорі. Просування вперед ніякого. Я одягнутий у товстий кожух з овчини, на ногах валянки. І все одно мерзну. Втягую голову в кожух і притупую ногами. Здається, обморозив обличчя. Починаю терти снігом обличчя. Трохи стало легше.

Під ранок мороз став ще злішим. Бачу, хтось наближається до нас. Черга з полегшенням видихнула: „Йдуть!“ Люди кинулись слідом за продавцем. Черга перемішалась. Хто був сильнішим, опинився попереду. Повітря наповнилося криком і лайкою. Продавець злякавшись, замкнувся зсередини магазину. Потроху народ заспокоївся, пристрасті вляглися, і знову черга завмерла. В німому очікуванні.

В чергах можна стати свідком несподіваних випадків. Одного разу, добре, що це сталося літом, я бачив: вагітна жінка щойно купила хліб, не встигла вона залишити чергу, як в неї почалися роди. За деякий час вона народила дитину. А потім, тримаючи в одній руці хліб, а у другій — дитину, подалася додому. Наступного разу, коли ми знову давилися у черзі, її спитали, яке ім'я вона дала сннові. Тетяна (так її звали) похмуро відповіла:

— Житній хліб.

Черга весело реготала, а моє серце плакало.

ЄВРЕЙСЬКІ ЛІКАРІ У КРЕМЛІ

До Сибіру дійшло повідомлення про арешт десяти або одинадцяти кремлівських лікарів. Серед заарештованих лікарів був навіть нагороджений орденом Леніна.

У чому ж звинувачували лікарів? Якщо вірити чуткам, вони хотіли отруїти Сталіна, інших комуністичних лідерів. Ніхто з нас цьому не повірив. Ясна річ, що це була чергова брехня комуністів, спрямована на активізацію антисемітських настроїв.

Якось комсомольці Великої Мурти почали кричати мені услід: „Турецький жид” і кидати в мене каміння. Врятував мене від побиття знайомий, який проходив біля нас.

— Припиніть, — закричав він, — Бекторе не єврей, а турок.

Населення Радянської Росії в усі часи негативно ставилося до євреїв. Тому арешт кремлівських лікарів розцінювався, як початок наступу МДБ на євреїв.

До цього часу пригноблювали, позбавляли майна, свободи усіх, окрім євреїв. А їх не чіпали, навпаки — дозволяли підніматися до високих державних посад. Тому знедолені відчули чуття задоволення: нарешті і євреї будуть покарані. Не нам одним страждати.

НАСТУП КОМУНІСТІВ НА МИР

З початком корейської війни посилилась пропаганда Комуністичної партії. Військові підрозділи китайських добровольців на чолі російських офіцерів були відправ-

лені в Корею. Совіти знову не втрималися і почали на-в'язувати світові власну зовнішню політику. Своєю агресивністю вони прикривали лозунгом: „Що робити Америці в Кореї?” Цим самим намагались спрямувати вимогу антивоєнних демонстрацій проти США. Совіти приховували від свого народу вимоги ООН про негайне припинення військових дій з боку СРСР, натомість в усьому звинувачували Америку.

Ця пропаганда дійшла і до нас. Нам розповідали, що американці знущаються над полоненими, мирними жителями, тому Радянський Союз мусить захищати права і свободи поневолених корейців.

Ми не вірили цій нісенітниці. Радянський Союз — і тільки він — являє загрозу миру на планеті.

Наприкінці війни у Кореї комуністи почали нову пропагандистську кампанію: „Мир в усьому світі”. Ми розцінили це, як підготовку до нових воєнних походів, як нову політику війни. Народ втомився від висилок, переслідувань. В решті-решт він хоче пожити у нормальних, людських умовах.

Один старий комуніст (партійний стаж його налічував тридцять п'ять років) якось поділився зі мною:

— У Москві підготували листівку із гаслом „Мир в усьому світі”. Цю листівку примушували підписувати всіх. Це робилося для того, аби виправдати загарбницькі наміри уряду. Мовляв, це не ми, — народ прагне миру. Дехто вірить у це і йде вмирати за інтереси брехливої купки кремлівських зайд.

Цей комуніст говорив правду: такий суспільний лад, як комунізм, не може існувати без війн, або таких соціальних потрясінь, як революції. Комуністи завжди закликають до боротьби і перемог, а це досягається лише війнами і великими жертвами.

КОЛГОСП

Коли до влади прийшли більшовики, вони оголосили селян із середнім достатком куркулями. Відібрали в них майно, а селян вислали. З цього розпочалося колективне господарювання. Вступ до колгоспів вважався добровільним актом. Селянин має передати колгоспу землю, майно. У колгосп йшли усі, бо іншого шляху вижити не було. У Радянській Росії кожний селянин, який досяг дванадцяти років, мав бути членом колгоспу. Колгоспні землі, ліси, машини вважаються державною власністю. Колгоспнику надавалося лише одне право — працювати. За вісім годин роботи він мав виконати норму, встановлену державою. У цьому випадку колгоспник отримував один трудовень. Наприкінці місяця кількість зароблених трудовнів вираховувалась і селянину доводився результат його праці. Виробник міг розраховувати на свою частку продукції лише після того, як колгосп повністю розрахується з державою: крім здавання продукції у натуральному вигляді, потрібно було сплатити податок за землю, водні ресурси, ліси. Траплялося й таке, що після виплати усіх податків, колгосп не міг розрахуватися із селянами.

Колгоспник був зобов'язаний виконати мінімальну норму, що становила 75 відсотків від річної. Якщо ж селянин з якоїсь причини не міг подолати цього бар'єру, він міг потрапити до списку саботажників, а це означало: висилка до Сибіру на вісім років.

Якщо колгоспник виконував норму на сто відсотків, йому нараховувалась щоденна заробітна плата. Він міг виконати норму і на 75 відсотків, тоді він отримував три чверті заробітку. Навіть якщо це співвідношення перевищувало 75 відсотків, колгоспник все одно отримував три чверті заробітку. Щоб виконати норму одному колгоспнику на 150 відсотків працювали цілими сім'ями з ранку до вечора. Цей результат давав можливість мати щодня 50 грамів житнього хліба і пів кілограма картоплі. Цей результат вважався високим і його досягали одиниці.

...У 1952 році згідно з розпорядженням райвиконкому п'ятдесят чоловік з нашої артілі направили допомагати колгоспу „Граничний”. Господарство розташувалось на березі Єнісею. Ми пішки добиралися до села, яке мало 36 хат. Йшли довго, часто зупинялися, бо у всіх дуже боліли ноги. Завели нас до клубу і наказали чекати. Згодом прийшов голова колгоспу і, розбивши по два-три чоловіка, зробив розподіл по подвір'ях. Я з двома товаришами потрапив до вдовиці.

Господиня, сухорлява жінка середніх років, приготувала нам чай, виділила три окрайці хліба і трохи картоплі. Ми швидко проковтнули цю їжу та відчуття голоду це не заглушило. Щоб відволіктись від думок про їжу, почав

оглядати кімнату. Скрізь було дуже брудно і багато комарів. Вони нахабно сідали на обличчя. Одного навіть я зловив губами, різко їх стуливши. В кутку стояло ліжко, застелене брудним простирадлом, на стіні — картина із зображенням Діви Марії. Отже, зробив я висновок, жінка віруюча.

Жінка пояснила:

— Чимало років ніхто у селі не міг тримати зображення Діви Марії. Завдяки дозволу товариша Сталіна в нас навіть церкву відкрили... Низький йому уклін за все.

Жінка дякувала таким чином, що у її словах відчувалася зневага до „вождя народів”.

Я мовчав. Вона обережно спитала:

— Ви — комуніст?

— Ні. Ми усі троє не комуністи.

— Слава тобі, Боже, — зітхнула вона з полегшенням.

Господиня підійшла до дверей, когось покликала. До кімнати увійшли її діти: хлопчик років п'ятнадцяти і дві дівчинки — дванадцяти і десяти років. Вони були у старому, латаному-перелатаному одязі і такі худі, що я навіть здивувався: і як той одяг на них тримався. Я не витримав і відвів погляд. Жінка помітила це і заплакала:

— Мені дуже соромно, що ви нас побачили у такому жалюгідному стані. Ми день і ніч працюємо у колгоспі, але зрушень на краще не видно. А роботи багато. Робочих рук не вистачає.

Вона замовкла. Але ненадовго. Побачила, що ми її слушаємо і продовжила сповідь:

— Війна забрала майже всіх чоловіків. Із сотні повернулося 37. Чорний хліб, картопля і чай із сушеної малини от і увесь наш наїдок. Іноді варимо пісний борщ та їмо трохи риби. Риби багато у ріці, але ж вона — колгоспна власність. Нам би добру корову, то тоді б молоко для дітей було. А де її візьмеш, як вона коштує чотири-п'ять тисяч карбованців. Була в нас корова, змушена була продати.

— Чому?

— Важко було утримувати. Всі харчі відривали від себе. Та й молока давала мало. Посудіть самі. Державі за кожну корову треба було сплатити за рік п'ятсот карбованців, здати 45,5 кілограмів м'яса, 10,5 кілограмів вершкового масла або двісті вісімдесят літрів молока. Хто ж таке витримає! А ще ж за випас корів треба було щорічно давати пастухові два яйця та два відра картоплі, а щомісяця — п'ятнадцять карбованців. Свиной тримати вигідніше. Для них хоча б траву запасати не потрібно, та й коли заб'єш свиню — в хаті залишиться трохи м'яса і смальцю. Знаєте, скільки можна взяти за кілограм свинини? 20-25 карбованців. От. Зараз тримаю підсвинка, восени заб'ю. Як вдасться, то хоч дітей одягну. В них навіть валянок немає. Тільки на валянки потрібно п'ятсот-шістсот карбованців. Хоча б одну пару купити на всіх.

Виговорившись, жінка замовкла. Схилила на груди голову. Помовчала. Обвела нас поглядом і з сумом сказала:

— Знаєте, як важко вдовиці з дітьми працювати у колгоспі! І заміж не вийдеш. Я б за будь-кого, навіть за вис-

ланого, пішла... І з колгоспу не вирвешся, тільки з дозволу голови. А так поїхала б у Велику Мурту, влаштувалася б вахтером. А це ж 180-200 карбованців. Додатково підробляла б прачкою, вивчила б дітей. Та, видно, в мене така доля...

Хтось з товаришів спитав:

— Колгосп хоч борошно та картоплю виділяє?

— Так, трохи, як аванс. В полі із загального казана кожний отримує порцію супу. Остаточний розрахунок з нами проводять за підсумками року. Але трапляється, що колгосп все віддасть державі, а нам нічого не перепадає. Якби не свій врожай, — вмерли б з голоду. Держава щороку з колгоспної землі наділяє нас пай, дець півтора дьонюма¹. За це ми платимо п'ятсот карбованців, а як зберемо врожай, то здамо державі 75-100 кілограмів картоплі. Важко, але в нас надія лише на цей клаптик землі та на наші руки.

А я гадав, що в мене важке становище. Краще бути висланим, ніж так працювати.

Росія являла собою яскравий приклад нещадної експлуатації своїх громадян. Чого були варті комуністичні гасла про рівноправність, вільну працю, щасливе життя?

¹ Дьонюм — міра площі, дорівнює 40 м².

СМЕРТЬ ТИРАНА

Ми з товаришем працюємо у маленькому ательє артілі. Комуніст і комсомолец принесли відремонтувати чоботи. Сидять. Чекають. З гучномовця лине доповідь з пленуму Комуністичної партії. Диктор розповідає про трудові здобутки радянської держави. Переглядаємося з напарником: виявляється ми живемо у раю. Диктор почав критикувати релігію. Комсомолец звертається до комуніста, киваючи на гучномовець:

— Оце по-нашому. Бога нема!

Після матеріалів пленуму ЦК ми почули, що Сталін тяжко хворий. Тирана боялися всі, але люди передавали один одному, як пароль: “СССР”, що розшифровувалося, як „Смерть Сталина Спасет Россию”. Росія жадала перемін. І коли прийшло повідомлення, що Сталін вмер, ми не приховували радості. Хтось вигукнув:

— Слава Богу! Нарешті грузинський вісклок здох!

Ще один тиран пішов у небуття. Скільки він горя приніс людям! Він карав усіх: хто відкрито боровся з суспільним ладом і хто вірою і правдою прислужував йому. За що було його поважати?

У той день я зустрів сімдесятирічного азербайджанця Мешхеді Мухаррема, який двадцять п'ять років відбував покарання, і радо йому повідомив:

— Нарешті він помер.

Мешхеді зло вигукнув:

— Ні, ні... Я не хотів аби він помер отак. Він мав довго мучитися. Він мав знати, як його клянуть і знева-

жають люди. Все вийшло не так. Він знову всіх ошукав. Усі газети друкуватимуть співчуття з приводу його смерті. Ті, хто не наважувався казати правду за життя тирана, брехатимуть самі собі і після його смерті.

По радіо постійно лунають траурні марші. Країна ховала епоху тиранії. Епоху, яка породила зубожіння народу, призвела до роз'єднання сімей, вбивства людей, розпусти і занепаду моральних норм.

Ленін, впроваджуючи ідею побудови соціалізму, зробив невдалий експеримент над народом величезної країни. Сталін використав ленінізм, як інструмент для здійснення своєї мрії. Обидва вони сприяли вульгаризації режиму.

Всі говорять про смерть Сталіна: чи помер він власною смертю, чи його вбили. За наше життя відбувалося насильницьке усунення політиків Дзержинського, Кірова, Орджонікідзе, Куйбишева, Фрунзе, Данова, Наріманова, голови Монгольської Народної Республіки Чайбалсана, керівника республіки Болгарія, лідера Компартії цієї країни Георгія Димитрова, багатьох інших. То, можливо, і Сталіну „допомогли” піти з своєї посади? І що чекає Росію далі? Хто займе його місце?

У таборах почалися масові заворушення під проводом українців. Війська МДБ жорстоко придушують повстання. Тисячі засуджених розстріляно. Повідомлення надійшло з Хабаровська. Сімнадцять днів в'язні, до яких приєдналися ті, хто потрапив під амністію у зв'язку із смертю Сталіна, чинили опір військам МДБ. Повстання було жорстоко придушене, а більшість його учасників розстріляні.

Смерть Сталіна не принесла очікувану свободу. І не могла цього зробити. Потрібно було змінювати цілу систему. Якщо Ленін створив каральну організацію більшовиків ЧК, то Сталін протягом свого правління весь час удосконалював її з метою посилення репресій. Через це важко було б знайти людину в Росії, яка повністю довіряла б Сталіну. Один з теоретиків марксизму Карл Радек, який певний час був особистим художником Сталіна, в одному з листів вказує на різницю між Леніним і Сталіним: „Ленін завжди носив черевики, а Сталін, який по своєму складу характеру був суворою, різкою, грубою людиною, одягав чоботи. І коли попереду нього було багно, він йшов через нього, бо то був найкоротший шлях для досягнення обраної мети. Але Ленін і Сталін йшли однією дорогою”.

Як не можна двічі увійти у ту саму річку, так народ, який жадав змін, перебуваючи під п'ятою царського режиму, жалкуючи за минулим, мусив йти далі через припинення, горе і смерть.

СПАДКОЄМЕЦЬ СТАЛІНА

Так хто може прийти на місце Сталіна? Про це точилися розмови скрізь. Називалися імена Ворошилова, Молотова, Берії. Але народ не поважав їх. При демократичному ладі більшістю голосів безперечно обрали б першого секретаря Ленінградського обкому Компартії і члена політбюро ЦК Данова. А наприкінці сорокових років, після підписання пакту у Варшаві від імені радянської делегації,

він при загадкових обставинах помирає. На його місце прийшов Маленков, який займав посаду секретаря Першого секретаря Комуністичної партії і голови Політбюро Сталіна. А оскільки Маленкова завжди бачили поруч зі Сталіним (офіційні зустрічі, наради), гадали, що спадкоємцем буде обов'язково він.

А Маленков, залишаючись на своєму посту, почав тісно співробітничати з Берією і Молотовим, що для багатьох стало повною несподіванкою. Цей тріумфірат люди називали „триголовим драконом”. І ніхто не вірив, що така форма правління протримається довго. Якщо до Першого Секретаря партії і голови уряду Маленкова та міністра іноземних справ Молотова у народу особливих претензій не було, то Берія не подобався нікому.

Після смерті Сталіна знову вийшов на арену маршал Жуков. Але шлях до уряду йому перекривав Берія, який не дозволяв зміни сталінського курсу.

Колективний уряд розпочав свою роботу з повернення до проблеми заарештованих лікарів. По радіо пролунало повідомлення: „Завершено справу єврейських вчених, які протягом півтора року перебували під вартою. Вчені визнані невинними і несправедливо звинувачуваними. Всі вони звільнені справедливою радянською державою”.

Люди розгубились: вони раділи і дивувались одночасно. Як же так. Спочатку лікарів звинуватили у заколоті проти комуністичного лідера, потім їх називали агентами якоїсь буржуазної організації, а зараз привселюдно роз-

повсюджено заяву, що їх арешт був помилкою! Хто ж тоді винен у цьому?

А уряд Маленкова пішов далі. Розпочалося регулювання внутрішньої позики. Казали, що Маленков намагався повністю віддати людям облігації внутрішньої позики, але він не зміг подолати супротив опозиціонерів.

Маленков вніс чимало важливих змін в політику Сталіна і у цій площині демонстрував погляди, що відрізнялися від думки колективного уряду і нових лідерів комуністичної партії.

Великою несподіванкою для всіх було перебудування важкої промисловості. Почав впроваджуватися проект „Красноярськ-Єнісей-Норильськ“, пов'язаний з розвитком легкої промисловості. Він вже діяв успішно протягом року. Важка промисловість була відсунута на другий план. У народі почали ходити чутки, що колгоспи будуть реорганізовані у радгоспи. От тільки Берію не можуть вмовити. Бо він хоче перетворити колгоспи у примусові трудові табори і хоче їх підпорядкувати державному політичному управлінню. Він розраховує на політичне керівництво, аби захопити владу.

Несподівано для всіх на політичному небосхилі з'явився Перший секретар Компартії України Хрущов. Коли він дізнався про плани Берії, повідомив про це Маленкова, а для усунення Берії запропонував залучити для цього ще й головнокомандувача армії маршала Жукова, який мав великий авторитет у народі.

Невдовзі Берію заарештували, оголосили зрадником і розстріляли.

А далі група, до якої входили Хрущов, Мікоян, Булганін, Жуков почали розповсюджувати чутки про те, що політика Маленкова і Молотова суперечить принципам Комуністичної партії. Під тиском Маленкова і Молотова невдовзі примусили піти у відставку. До влади прийшли нові люди: Хрущов, Булганін, Жуков і Мікоян. Ворошилов залишив за собою місце Голови Президії Верховної ради. На задній план відійшов Каганович.

Посади Першого Секретаря Комуністичної партії обійняв Хрущов. Булганіна він призначив прем'єр-міністром. Жуков очолив Червону армію.

На перший план знову вийшла важка промисловість. Прагнучи довести Заходу про кардинальні зміни у внутрішній та зовнішній політиці, Хрущов виступив на XX з'їзді партії із критикою окремих помилок Сталіна. В той же час він підносив Сталіна, як людину, що займала активну позицію в справі побудови комунізму і тільки завдяки Сталіну стали можливі успіхи в економіці і промисловості.

А Жуков розпочав широкомасштабну кампанію серед офіцерів за вивільнення армії з-під партійного контролю. Ясна річ, що Хрущов цього допустити не міг. І знову Жуков, як за часів Сталіна, був позбавлений посади. За ним пішов і Булганін. А Хрущов, усунувши суперників, зайняв дві посади — Першого секретаря Компартії і Голови Ради Міністрів.

Ситуація, яка розгорталася між членами уряду, найбільше цікавила, мабуть, в'язнів. Кожне посадове переміщення ми пов'язували зі своєю долею.

Я знав одного російського професора. Йому було сімдесят років. Він довгий час провів у тюрмах. Якимось жартом сказав: „Іноді мені здається, що я народився в засланнях”. Коли я торкнувся питання розстрілу Берії, він перебив мене:

— Бекторе, нехай ця розмова залишиться між нами. Ти нічого не чув, а я нічого не говорив. Бо, — він уважно подивився мені в очі, — це нічого доброго нам не принесе. Домовились?

На знак згоди я хитнув головою, а він продовжив:

— Таким людям, як ми, в Росії не обов'язково скоювати якесь правопорушення — звинувачення на нашу адресу завжди зберігаються на полицях, як одяг. ГПУ, НКВД, МВС, МДБ у будь який час може затримати нас і висунути будь яке звинувачення. Кримінальні злочинці у розмові між собою цікавляться: “Скільки років тобі дали?” І якщо чують у відповідь: “Десять років по ногах, п'ять років по рогах», то усім зрозуміло, що людину засудили на десять років, і на п'ять років він позбавлений усіх прав. А от у середовищі політичних ув'язнених, таких як ми, на таке саме запитання можна почути: «Мені пришили десять років!»

Високі посадові особи з Кремля також не цуралися гри у “ворогів”. Але у цій грі кожний намагався спрацювати на випередження — одна група чатувала за іншою, ретель-

но збираючи компромат. Таким чином були усунуті з посад Маленков, Булганін, Молотов, Жуков. Хрущов спрацював на випередження, затаврував своїх суперників і зберіг свою посаду.

ЗАГАЛЬНА АМНІСТІЯ

Радянський уряд, щоб улаштувати чергову показуху для своїх громадян і народів усього світу, у березні 1954 року оголосив загальну амністію. Це був ще більш гучний в порівнянні з попередніми закон. Як стало відомо політичним ув'язненим, закон поширюється на засуджених на п'ять років, гарантує їм попереднє місце роботи. Кожному в руки видавали не колишній паспорт, а "чистий", що засвідчував його чесність і невинність. Цим Маленков хотів підняти себе в очах російського народу. Під цю амністію потрапив і я. Тільки через те, що мене засудили не до п'яти років, а до довічного виселення в Сибір, мені не видали "чистого" паспорта. Через те, що в мене в Росії нікого не було і нікуди було поїхати, я вирішив залишитися у Великій Мурті, тому що, на моє переконання, жоден куточок Росії нічим не відрізнявся від Сибіру. З одного боку, за вісім років я вже адаптувався до клімату цього селища, а з другого — вік добігав до сьомого десятка. Я практично втратив усіляку надію повернутися на батьківщину.

Незабаром після загальної амністії знову почали розглядатися старі судові справи. По закінченні обговорень

багатьох людей виправдали. Маленков виявляв ретельність, намагаючись виправити допущене в той період беззаконня і виправдати страждання безвинних людей.

У жовтні я одержав запрошення з КДБ Красноярської області. Для повторного розгляду моєї справи мене викликали на допит. Підсумки нового розслідування могли кардинально змінити моє майбутнє. Тому я з нетерпінням чекав цього дня.

Допит проводив шеф Красноярського КДБ. Не встиг я увійти в кабінет, як він без усяких пояснень почав допитувати:

— Відкіля родом?

— За походженням я турок.

— Коли і з якою метою приїхав у Радянську Росію?

— У 1918 році приїхав як вчитель.

— На який термін ти засуджений і за що?

— Мені присудили десять років. Я їх давно вже відбув, але мене продовжують утримувати, як злочинця.

Він подивився на мене з подивом:

— Так! А чому?

Я з посмішкою відповів:

— Чому? Тому, що не хочете відпускати мене.

Така відповідь розлютила його. Обличчя в нього злегка почервоніло. Він моргнув, потім підвищив голос:

— Бекторе, я підписую протокол. Якщо сказане тобою виявиться правдою, без сумнівів, будеш виправданий.

І знову у моїй душі зажевірила надія.

— Товаришу начальник, невже це можливо?

Начальник не відповів, лише злегка посміхнувся. В цей час я знову набрався сміливості і запитав:

— Що буде, якщо мене виправдають?

Піднявши брови, він поцікавився::

— Що ти маєш на увазі?

— Чи зможете ви мені повернути двадцять п'ять років мого життя, які я провів тут у як в'язень? Тому навіть якщо мене виправдають, я не скажу спасибі...

Він закричав:

— Ти занадто багато патякаєш!

— Хіба говорити правду вважається марнослів'ям?

— Я сказав, припини патякати!

Я стільки років мовчав, що стримати себе вже не міг:

— Я подякую лише тоді, коли Радянська держава виправдає мене і дозволить, хоч на старості виїхати на батьківщину до родини.

Я говорив це для того, аби вивідати, що ж насправді думає начальник.

Він уважно подивився на мене:

— Чому ти хочеш їхати в Туреччину?

— Бо там вільна земля. І там моя родина. У поневіряннях я постарів. Тут, у Росії, немає нікого, хто міг би доглянути мене. І головне...

Я перевів подих. Від хвилювання в мене пересихало в горлі. Вдихнувши повітря, я продовжив:

— І головне... Я не хочу вмерти в цій чужій для мене країні.

Начальнику не сподобалися слова «у цій чужій для мене країні». Похитавши головою, він сказав:

— Ти коли-небудь візьмешся за розум? Ти гадаєш, у Туреччині рай? Хіба ти не чув, що там люди вмирають від голоду?

— Насамперед Туреччина — моя Батьківщина. І я не вірю жодному вашому слову.

Погляд його був дуже суворим:

— Дарма ти хочеш їхати в Туреччину. До того ж, як тільки туди ступить твоя нога, тебе затримать і кинуть у в'язницю.

— Туреччина — не Росія. Я не думаю, що зі мною погано обійдуться.

Цього разу начальник розсердився не на жарт і закричав:

— Як ти смієш про це говорити? Хіба не розумієш, де знаходишся? Тюрма тебе не навчить і за сто років. Ти заслуговуєш вищої міри покарання — розстрілу.

Після цих слів він вилаявся і замовк.

Я вів себе спокійно, начебто нічого не трапилося.

— Начальнику, — звернувся я до нього, — з вашого дозволу я хочу у вас дещо спитати. Дозволите?

Він насторожено глянув на мене, потім дозволив:

— Ну, запитуйте.

— Чому ви допускаєте, що в Туреччині мене заарештують? Чому?

— Чому? Туреччина — наш найбільший ворог, от чому.

— Дві держави можуть ворогувати між собою. Це окрема тема. Я...

Начальник несподівано перебив мене:

— Займемося твоєю справою. Інше не залежить ні від тебе, ні від мене. Це по-перше, а по-друге — ти занадто багато говориш. Досить!

Я посміхнувся:

— Більше в мене запитань немає.

— Виходить, будь що буде, але в Туреччину виїхати тобі хочеться, чи не так?

— Звичайно.

— Але потім ти дуже пошкодуєш.

— Я не думаю про це.

Він помовчав трохи, а потім виніс рішення:

— Добре. Я доповім в Москву про нашу розмову, напишу про те, що ти наполягаєш на від'їзді в Туреччину, і навіть про те, що дуже нудьгуєш по ворожій нам країні. Можеш йти.

Я залишав КДБ з надією на позитивне вирішення мого питання. Та коли через шість місяців я отримав з Ташкентського посольства повідомлення про відхилення мого прохання, я зрозумів, що і цього разу доля обійшла мене...

РОСІЙСЬКИЙ НАРОД — РАБ ДЕРЖАВИ

Російський народ за своїми думками, світоглядом зовсім не схожий на народи вільних країн. Тобто свою щирість, думки і почуття він приховує.

Російський народ ніяк не вірить, що у світі існує справжня свобода, що життя в багатстві і статку властива ви-

няtkово класу буржуазії. Узагалі, вірить, що представники тих народів світу, які не відносяться до буржуазного класу, живуть у голоді, нестатках, а демонстрації, що проходять в цих країнах, розцінює як боротьбу народу проти буржуазії.

Росіянину, що знаходиться під впливом постійної пропаганди і не має можливості тримати постійний зв'язок з вільним світом у жодній сфері, було важко знати правду. Одним словом, російський народ, позбавлений особистої ініціативи, мав напівголодне існування, вдень і вночі працював під державним тиском і був рабом держави. Вихована на ідеях марксизму, Червона армія завжди нелюдяно і жорстоко придушувала справедливі вимоги народу.

У 1930-1932 роки загони Червоної армії, що воювали проти повсталого в Середній Азії народу, у Каракурумській області Туркменистану, близько 100 заколотників разом з родинами взяли у полон. Соратники "сотні" заради звільнення бранців пішли в атаку. Загони Червоної армії почали відступати, попередньо розстрілявши усіх повстанців. За це командира загону Червоної армії заарештували. Спочатку його засуджують до страти, але потім покарання замінили на десять років тюремного ув'язнення. Я познайомився з цим офіцером у таборі. Як для в'язня, жилося йому дуже добре. З початком Другої світової війни, не відсидівши до кінця свій термін, його відправили у штрафний батальйон. Був нагороджений орденом за виявлений героїзм.

Так чинили у Радянській Росії: героя наступного дня могли розстріляти, а злочинця оголосити героєм. Скажімо, колишні начальники ГПУ Ягода, Єжов, Берія роками заливали країну кров'ю, перетворили одну п'яту частину російських земель у в'язниці і табори, і за це отримували нагороди, а потім були розстріляні.

А хто вбив організаторів комуністичної революції, будівників пролетарської диктатури і Радянської держави Троцького, Зінов'єва, Бухаріна, Каменєва, Рикова, Кірова, Жданова, Куйбишева, Орджонікідзе та інших більшовицьких керівників? Хіба не кулі ГПУ за наказом своїх же товаришів?

Радянська Росія для вільного світу є таємницею і загадкою. Потрібно тривалий час прожити у цій країні, побачити все зблизька, щоб зрозуміти природу цієї країни. Люди з вільного світу не зможуть оцінити належним чином ті події, які розгортаються у Росії. Газети, фотографії і книги відбивають її не внутрішню сутність, а прикрашену і брехливу зовнішню сторону запліснявілого суспільства.

У Росії слова «Демократія», «Вибори» і «Доброволець», які постійно вживають комуністи, мають зовсім інше, ніж у вільному світі, значення.

З погляду комуністів, демократична система, що будується в Росії, найліпша у світі. У демократичній системі Рад, за їхнім твердженням, громадяни беруть участь у виборах у співвідношенні сто відсотків зі ста, тобто добровільно. А що ж насправді? Усіх: чоловіків, жінок, старих і навіть важко хворих примусово змушують брати участь у виборах. Ухилитися неможливо, бо відразу покарають за ухи-

ляння від виборів за обвинуваченням «ворог радянської демократичної системи». От тобі «демократія», от тобі «доброволець».

У турецькій мові точним еквівалентом росіянина «Вибір» є слово «Сечим». У демократичній державі для виборів необхідна наявність як мінімум двох політичних партій і двох кандидатів, що повинні вступити в передвиборну боротьбу.

Тоді як у Росії існує тільки одна, Комуністична партія. Тому значення слова «вибір» тут розуміють як «призначення». У цей день виборці беруть виборчі бюлетені, не читаючи навіть програми кандидата, не знаючи його ділових якостей, підходять до обтягнутою червоною матерією урни і опускають бюлетень. У такий спосіб виборець, як «доброволець», виконує свої обов'язки. Виборець одержує право встати в буфеті в чергу й одержати цукор чи цукерки, що тільки в цей день спеціально привозять. У Радянській Росії за цією виборчою системою протягом тридцяти п'яти років одноголосно вибирався кат країни під номером І, начальник таємної поліції Берія. А потім, так само одноголосно був заарештований і розстріляний. Російський народ до самої смерті також «Одноголосно!» високо шанував Сталіна, а потім почав звинувачувати його.

Одне безсумнівно: в Росії вибори і демократія є грою. Народ не може проголосувати за своїм розсудом, не вправі висловити власної думки з приводу кандидатів і, найважливіше, — не розуміє, що там, де існує усього лише одна партія, демократія є ні що інше, як ілюзія.

НАЗУСТРІЧ ВОЛІ

Вже тривалий час я нічого не писав дружині і дітям. Раніш через кожні два дні я відправляв листи. Не одержуючи на них відповіді, переставав писати декілька днів. Але не менше двох повідомлень на місяць все одно відправляв до Туреччини. Я буду писати, не очікуючи на відповідь. Я вірив, що колись мої листи знайдуть адресата. Цілих п'ять років я листувався з власними думками. Моя завзятість і сили слабшали, почала закрадатися зневіра у те, що мій голос колись буде почутий там, у Туреччині.

Прийшов січень. Для мене це був особливий місяць: троє моїх дітей народилися в січні.

У той вечір мені було якось не по собі: боліли тіло і душа. Падав рідкий лапатий сніг і небо було низьким і чорним. Цю ніч я провів без сну. Згадую дні народження моїх дітей, у подумках вітав їх, просив в Аллаха милості, читав молитви... Від страждань, що доводиться мені нести довгий час, я відчуваю, як згораю сам.

Запалив у кімнаті лампу, трохи підкинув до пічки дров. Не знаю скільки часу я провів за столом. Над ранок вирішив трохи лягти. Несподівано для самого себе заплакав. Уся моя молодість минула у відриві від дітей. Я не зміг розділити з ними ні хвилини радості чи поспівчувати їхнім дитячим невдачам. Я не міг навіть приголубити, пригорнути їх до своїх грудей. Не бачив, як вони ростуть, не зміг одержати про їхнє життя навіть маленької звісточки. За що ж мене так покарали? Хіба можна карати на все життя? Керівникам російської дер-

жави ніколи не зрозуміти моїх страждань. Тому що в них черства душа.

Далі з цими думками, я не міг більше знаходитися в будинку і, незважаючи на холоднечу, вийшов на вулицю. Я довго йшов, коли зупинився — побачив, що знаходжусь біля дверей пошти. У кишені лежав написаний раніше лист моїй родині, що я ніяк не зважувався відправити. Зайшов на пошту. Працівник, який знав мене як постійного відвідувача, затягнувся цигаркою і суворо подивився на мене:

— Бекторе, чого тобі треба в такий час?

— Хочу відправити листа у Стамбул. Рекомендованим листом з повідомленням про вручення.

— У Стамбул.., — мрійливо протягнув він. — Виявляється, Стамбул дуже красиве місто. Про це моєму батьку розповідав його дід. А батько вже оповідав мені.

Він взяв в мене конверт, якийсь час читав напис, наче вивчав напам'ять. А потім сказав:

— Не можна. У такому конверті не можна. У пом'ятих конвертах у Стамбул листи не відправляють.

— Що ж мені тоді робити? — вигукнув я розпачливо.

— Заміни конверт.

І я відправився до бакалійника, де придбав два конверти. Поштовий службовець у цю вранішню годину був незвичайно впертий:

— Тут же куточок порваний.

Довелося надписати ще один конверт.

Минали тижня, місяці. Пролетіли січень, лютий... У

березні почалися сильні морози: температура повітря опустилася нижче сорока градусів. Хтось приніс звістку про те, що одну групу ув'язнених поженуть ще далі, усередину цього крижаного степу, відкіля немає вороття. У голові не уміщалося, як ці виснажені люди, що харчувалися одним борщем, перенесуть таку дорогу. Ніхто не хоче йти на вірну смерть. Однак, жоден не насмівся заперечити.

У Мурті повіяло хвилюванням, коли призначені для перевезення засланих великі машини зупинилися перед бараками. Ще невідомо, кому дістанеться лотерея. Через кілька годин до машин спробували підігнати литовських і естонських ув'язнених. Вони почали чинити опір. Між ними і збройними солдатами відбулося зіткнення. Але повстання було швидко придушене солдатами. Поранених відвезли до лікарні, а їхніх товаришів — вивезли у невідомому напрямку. Дякуючи Всевишньому, мене це важке випробування обійшло стороною.

Минуло кілька тижнів. Одного дня, коли я повернувся додому, у коридорі, на підлозі, побачив довгий конверт.

Це був поштовий конверт із синьо-червоними смужками по краях. Підняв його, уважно розгледів. Написано моє ім'я. Зворотна адреса — Стамбул. Невже це сон? Я не вірив своїм очам, якась пелена вкрила очі. Тримаю конверт у руках, а літер не бачу. Нарешті я розкрив конверт і дістав листа. Так, це не сон: це моя країна нарешті знайшла мене. Це папір з моєї країни. Я відчуваю її тепло, тепло моєї родини. Цілую кожний рядок листа, читаю і перечитую знову і знову... А потім ховаю листа у кише-

ню, беру олівець і папір. І пишу відповідь на перший отриманий мною за багато років лист.

Описую все, що зі мною трапилось, як жив і плакав надію про повернення, як скучив за дітьми і дружиною, як хочу вирватися із цього пекла... Лист вийшов довгий. Я писав і писав, і не міг зупинитися. Втомився. Приліг. Довго лежав із закритими очима, думаючи про свою родину. Бачив дітей і дружину. Я залишив їх, як був заарештований у нашій квартирі по вулиці Апшеронська в Ашхабаді. Мабуть, і не впізнаю їх. Авжеж, стільки років пройшло... Боже, за що мені такі муки? Чим я завинив перед тобою? Я підхопився, повторно прочитав лист. Вчитуюсь і несподівано заспокоююсь. Мене врятують. Обов'язково врятують!

У ту ніч мені так і не вдалося заснути. Коли перші ранкові промені заглянули у вікно, я усе ще лежав з відкритими очима, думав про рідних. І знову брав листа і бідкався, що між рядками нічого не можу віднайти.

Коли я вийшов на вулицю, уже майже розвиднилось. Уночі знову йшов сніг і засипав усі сліди. На вулицях ні душі. Попереду гарба везе в пекарню борошно, на річкових льодах два собаки ганяються один за одним.

Чайна була вся задимлена махоркою. Видно, дехто з відвідувачів ночував тут. Гарячий чай зігрів мене.

Мій погляд прикипів до настінного годинника — чекаю, коли відкриють пошту. Нарешті. Прийшов час.

Біжу на пошту. Мене зустрічає новий її працівник. Прошу відправити листа. Він прочитав адресу і запитав:

— Ти з засланих?

Киваю у відповідь.

— Ти турок?

— Так.

— Нехай швидко дійде і швидко прийде відповідь, — промовляє він і ставить печатку на конверт.

Мені до вподоби його слова:

— Спасибі, нехай і твої бажання збудуться якомога швидше!

З пошти я пішов на роботу. У той день я вперше не втомився. Відтепер я працюватиму із задоволенням.

Швидко минали дні.

Наприкінці тижня мене викликали в паспортне управління. Начальник, говорячи про можливість позитивної відповіді з Москви на мій запит, повідомив про те, що мені дозволять повернутися в Туреччину лише при одній умові:

— Ти можеш виїхати з країни лише як російський бідняк.

Я посміхнувся про себе: зрозуміло, Совіти не мають мотивації щодо тривалого мого ув'язнення. Аби уникнути скандалу, вишлють з країни, як росіянина. Тим більше, як мені сказали, у них немає на руках документів, що підтверджують моє турецьке громадянство. Погоджуюсь на усі пропозиції, аби тільки вирватися звідси.

Відразу почав збирати документи, що перелічив начальник. У той день від дружини прийшов ще один лист. Вона пише, що в Туреччині моєю справою займаються на високому рівні, що мені необхідно терміново звернутися

в наше посольство в Москві. 1 жовтня 1956 року я написав лист у головне посольство Туреччини в Москві з коротким описом свого нинішнього стану. Писав дуже уважно, щоб цензура і поліція не могли ні до чого причепитися.

4-го жовтня з посольства Туреччини отримав відповідь, у якій повідомлялося про те, що мені незабаром видадуть паспорт. А для цього просять дві фотокартки і шістнадцять карбованців на витрати. Спочатку я здивувався такій оперативній відповіді, а потім зрозумів, що посольство Туреччини зайнялося моїми пошуками ще до одержання моєї заяви. Через два місяці я одержав чергового листа, у ньому повідомлялося, що Совіти вважають мене своїм громадянином, з цієї причини турецький паспорт виданий не буде. І що про таке рішення складено доповідну в міністерство закордонних справ. Невдовзі прийшов третій лист. У ньому йшлося, що тут наполягають на моєму російському громадянстві, і тільки як радянському громадянину мені дадуть дозвіл виїхати з Росії. Повідомлялося також, що за таких обставин уряд Туреччини готовий прийняти мене.

Я заповнив анкету Радянського паспортного управління, що складалася із сорока п'яти питань, і з нетерпінням чекав на відповідь.

Ось і ще одне літо закінчується. Артіль запасає дрова на зиму. Робота в лісі дуже стомила мене. З цієї причини я став працювати сторожем у депо артілі.

Новий рік у Мурті цього разу проходив дуже галасли-

во. Постаралися німці. Росіяни дивувалися, з якою радістю вони працювали, незважаючи на сорока-сорока п'ятиградусний мороз. Німці взагалі жили компактно. Вже здалеку було відразу видно, що це німецьке поселення. Вони із симпатією відносилися до турків і прекрасно розумілися з ними. Тому що турки ввічливо ставилися до німецьких жінок. І за це німці поважали турків.

У цю новорічну ніч найвеселішим місцем було німецьке поселення. З будинків на околиці села долинали звуки німецьких народних пісень. Сміх молодих дівчат, що лунає на вулиці, наповнює мою кімнату. І я, сидячи біля вікна, поділяю їхні веселощі, але не можу вийти і приєднатися до них. Вкрай знесилений, я не міг встати з місця. Втома і слабкість усе частіше нагадували про себе. Мені вже важко було працювати, з'явилася часта задишка. Старість, виснаження, втома і багаторічні страждання зробили свою справу. П'ятого березня я зліг. На вулиці сильний мороз. Я чекаю аби хто-небудь прийшов, щоб повідомити через нього директору артїлі про свою хворобу. Самітність і хвороба воістину страшні речі. Температура піднімається все вище, здається, ще трохи — і я спалахну.

Коли в мою кімнату прийшов син хазяїна квартири, дрова вже давно перегоріли. Вікно моє занесло снігом, кімнату огорнув морок.

Через хлопчика я відправив звісточку в артіль і двом товаришам. Це були дружина лісового інженера й одна грузинка, які почали мене доглядати.

На третій день після одержання артіллю звістки з районної лікарні направили лікаря, щоб установити, наскільки серйозно моє захворювання. За його словами, у мене збільшене серце, але в лікарні немає місць.

Мабуть, з таким старим, як я, не хочуть возитися.

Я пролежав у будинку два місяці. Мені було настільки зле, що жінки, які слідкували за станом мого здоров'я, знову викликали лікаря. Він уважно мене оглянув, а потім наказав на носилках винести на подвір'я і покласти на віз. Я втратив надію на видужання, знаючи про хворе серце. Багато днів у несвідомому стані боровся зі смертю. Та все-таки вижив.

Наприкінці квітня я отримав повідомлення, що підготовка документів наближається до кінця. Я був безмірно щасливий, але дуже боявся, що через хворобу не зможу виїхати.

На початку вересня начальник паспортного відділу прийшов у лікарню:

— Бекторе, вже отримано необхідний дозвіл для твого від'їзду в Туреччину.

Я не перебиваю його, намагаюся втримати себе у руках: мені не можна хвилюватися — раптом не витримає серце. А я мушу побачити свою сім'ю. Попри все. Мушу. Я мушу розповісти людям про мої страждання, про страждання інших безневинно засуджених людей.

А начальник паспортного відділу продовжує:

— Турецьке посольство в Москві надіслало деякі анкети для заповнення. Їх текст нам незрозумілий, ти сам

мусиш заповнити відповіді. Але лікар каже, що ти не можеш рухатися.

— Ні, ні, я можу. Ради Бога, залишіть, я заповню.

Начальник поклав документи до мого узголів'я:

— У такому випадку я завтра пришлю по них людину.

За допомогою санітара поклав подушку на стільчик і, обхопивши її руками, став на ній повільно заповнювати анкету. Втомився дуже швидко, але я не здавався: через два дні я заповнив необхідні документи.

У цей час санітарний інспектор, що приїхав із Красноярска, перевіряв роботу лікарні. Після його від'їзду мені розповіли про причину його "інспектування" лікарні. Він наполягав на моїй виписці. Видно, виконував чийсь наказ про перешкоду мого повернення до Туреччини. Тобто, у випадку виписки з лікарні я залишуся без медичної допомоги, а це означало для мене смерть.

Однак один із лікарів, який також відбував заслання, незважаючи на розпорядження інспектора, ще якийсь час протримав мене у лікарні. І це дозволило мені швидко стати на ноги.

Нарешті, паспортне управління Мурти дало дозвіл на повернення в Туреччину. Важко передати, що коїлося зі мною. Я радів, як мале дитя і водночас хвилювався: а якщо мені не дозволять виїхати через хворобу? Ніяк не можу упорядкувати думки і зосередитися. Раджуся з лікарем:

— Мені потрібно терміново виїхати, боюсь померти... Так хочеться побачити родину!

— А якщо у дорозі тобі стане зле? Може, ще трохи підлікуєшся?

— Лікарю, дорогий мій друже, мушу їхати. Невже ви не розумієте, як я чекав цієї миті?..

— Розумію. Бережіть себе.

17 вересня 1956 року паспортне управління повідомило, що я можу забрати паспорт для виїзду в Туреччину. Спочатку я зацікавився від очікуваної несподіванки, потім почав плакати, вигукуючи: “Я їду, я їду на Батьківщину!”. Пробую стримати себе — не вдається. Разом зі мною радіють і хворі. Вони усі приходили поздоровити мене.

Боже, дякую тобі. Невже я поїду рейсовим автобусом в Красноярськ, як вільний громадянин із власними грошима, поїду з цього місця, куди мене привіз вантажівкою озброєний конвой? Невже я вільна людина? Невже?

ВІД'ЇЗД ІЗ МУРТИ

Десять років я прожив у Великій Мурті. Я залишав селище з тихим смутком. Тут я жив і працював, тут мене охоплював відчай і піднімала на ноги (у котрий раз!) надія... Йшов ранньою дорогою до автобусної зупинки і не вірив, що назавжди залишаю селище, що нарешті, крок за кроком, я таки наближаюся до Туреччини, рідних, друзів... Не вірив доти, поки не зайняв місце в автобусі. Якщо до останньої хвилини у моє звільнення не вірив я сам, то можна уявити подив усіх засланих у Мурті. Моє звільнення вселило й в них надію. Обговорюючи цю надзвичайну

для селища подію, вони дійшли такого висновку: “Після смерті Сталіна міжнаціональна політична напруженість трохи спала, потроху починає відкриватися залізна завіса”.

За три місяці до мене дали дозвіл на виїзд в Східну Німеччину одному висланому німцю, через місяць дозвіл на повернення в Будапешт отримав угорець. Але цим фактам не надали великого значення, як і поляків, румуна, китайців... Адже усі вони поверталися у соціалістичні країни, з таким самим жорстоким режимом, як і в Росії. Тільки я виїжджав у зовсім інший світ, у країну із західною орієнтацією. Тому моє звільнення викликало у всіх великий подив.

В автобусі було багатолюдно. Усі сидіння були зайняті. Одні стояли, інші вмощувалися на вузлах і мішках. Мене, як старого і хворого, посадили біля водія. Гучні розмови пасажирів, брудна лайка не давали можливості зосередитись. У Росії для всіх прошарків населення було звичайним починати свою розмову з лайки.

Мене долав страшний страх. Я був налаштований на далеку дорогу, але остерігався спілкуватися з пасажирами. При прощанні один з моїх засланих товаришів — угорець по імені Франц Іванович Шнайдер — застерігав: “Дивися, Бекторе, у дорозі будь обережний і тримай язика за зубами. В незнайомих людей нічого не бери і нічого не давай. Навіть якщо будуть чимось пригощати, нічого не їж. Від цих людей можна чекати чого завгодно”. Це не були слова песиміста, вони ґрунтувалися на реальних для

Росії фактах. Франц Іванович теж колись був звільнений, але на кордоні з Румунією його схопили і повернули назад, у Сибір.

Мене проводжали всім селищем і продовжували махати руками доти, поки автобус не зник. Саме перед посадкою підійшов росіянин-робітник і прошепотів: «Не забувай нас, товаришу Бекторе. Сам знаєш, як ми тут живемо». Я розплакався і, по-дружньому потискуючи росіянину руку, сказав: «Якщо плаче жінка — біжить вода, якщо плаче чоловік — стікає лихо».

Я заплющив очі, думаючи про останні дні мого перебування в Мурті. Мої думки були перервані невправними діями водія: автобус на вибоях так різко підкинуло, що я мало не злетів зі стільця. Пасажири почали ще голосніше лаятися, на цей раз дісталось водієві. Раптом я помітив на собі такий проникливий погляд однієї дівчини, що мені стало лячно. Здавалося, погляд її синіх очей хотів прочитати мої думки. У мене був привід для сумнівів. Як тільки я розплющив очі, вона відвела погляд і стала дивитися у вікно. Можливо, дівчина не мала на меті спостерігати за мною, але внутрішнє хвилювання і страх змушували думати саме так.

О пів на сьому вечора ми приїхали в Красноярськ. Я відразу почав шукати місце для нічлігу. В одного перехожого запитав адресу готелю чи квартири. Той сказав, що неподалік є «Будинок селян», де можна зупинитися. Та мені ставало все гірше і гірше. Аж в очах сутеніло. Видно, дорога сильно стомила мене. Притишив ходу. Зу-

пинився біля рогу будинку. Аж бачу: назустріч йде перехожий. Насмілився підійти до нього:

— Товаришу, ви б не змогли показати мені, де знаходиться “Будинок селян”?

Чоловік перепитав:

— Ви йдете в “Будинок селян”? І мені у той бік.. Ходімо.

Я нахилився, щоб підняти вузлик, у голові запаморочилося і я ледве не впав.

Новий знайомий підтримав мене і запропонував:

— Здається, ви хворі. Дайте мені ваш вузлик, дідусю.

Я засумнівався, чи, бува, він не злодій? А якщо він утече з моїм вузликом? Подумав про це і ледве не розсміявся: нічого цінного у тому вузлику не було. Просто мене стільки разів кривдили у цьому житті, що будь-яка несправедливість боляче вражала мою душу. Подякував йому за допомогу. І ми повільно пішли. По дорозі я коротко розповів відкіля і куди їду. В “Будинку селян” він покликав якогось Васю, представив мене людині, що прийшла, і сказав:

— Васю, замість мене тут залишиться цей дідусь. Він здалеку та ще й занедужав, а на нього чекає довга дорога.

Потім він побажав мені щасливої дороги і тихо додав:

— Я такий же, як і ви, — знедолений. Нехай усіх нас порятує Бог. Ви повертаєтеся на батьківщину... Який же ви щасливий...

Кімната, яку запропонували мені для відпочинку, була простора, але сира. Я заплатив за неї сім карбованців. За старою звичкою довго спати не міг. Вирішив спуститися

вниз, де розміщувалась їдальня. Та вона ще була зачине-на. Виявляється, вона відчиняється о восьмій годині ранку. У Росії усі заклади, навіть їдальні, належать державі. Тому усі працюють згідно із затвердженим розпорядком і марно сподіватися, що хтось розпочне роботу завчасно.

Довелося мені дочекатися восьмої ранку. Зайшов, присів за стіл. Посидів трохи: не бачу офіціантів. Кожний відвідувач обслуговує себе самостійно. Пошкандибав до віконця, через яке подавали їжу. Отримав тарілку пісного борщу і склянку кави. Їжа була кепська. Ледве проковтнув її, розплатився і вийшов з їдальні. Вирішив пройти по колгоспному ринку. Усі магазини ще зачинені, тільки перед булочною вишикувалася величезна черга. По тому, як люди штовхали один одного, було ясно, що хліб закінчувався. Мою увагу привернула ще одна черга, що чомусь утворилася біля закритого магазину. Підійшов ближче. Люди тримають у руках кошики і мішки. Я поцікавився, що будуть давати:

— Ковбасу, — почув у відповідь.

Одна з жінок додала:

— Непогана, якщо посмажити, можна їсти.

Ніхто з тих, що стояв у черзі, не знав, коли відчинять магазин, але усі чекали

Дев'ята година. Початок роботи всіх установ. я поспішив у паспортне відділення. За столом сидить жінка похилого віку. Простягаю документи. Вона пропонує присісти поруч. Потім почала вивчати документи. Нарешті підвела на мене очі, і тихо, щоб було чути тільки мені одному, прошепотіла:

— Я рада за вас, дуже рада!

Коли я залишав паспортне відділення, відчував себе безмірно щасливим. Слова жінки, яка щиро пораділа за мене, ще довго бриніли у моїй душі.

У середині вересня я звернувся до державного політичного управління з проханням видати мені документи, які необхідні для виїзду з Росії. У кабінеті начальника, куди мені дозволили зайти, я був свідком розмови господаря кабінету з кимось із своїх співробітників по телефону. Мова йшла про засланих поляків. Начальник розмовляв по телефону й одночасно читав моє подання. Виявляється, у зв'язку зі звільненням більшої частини поляків із таборів необхідно було терміново підготувати документи. Отже, і поляків відпускають на батьківщину. Але чи зміниться у них доля на краще? Напевно — ні. Вони поїдуть ще в одну країну, що сповідує соціалістичний розвиток.

Нарешті начальник закінчив телефонну розмову, підняв голову, уважно подивився мені в обличчя і запитав:

— Скільки років у Радянському Союзі?

— З 1918 року.

— Прем'єр-міністр Радянського Союзу підписав папір про дозвіл виїхати тобі в Туреччину. Але...

Коли начальник вимовив це слово і замовк, мене охопив жах: «Невже мої сподівання на від'їзд марні? Нових випробувань я вже не винесу...» А начальник, між тим, продовжував:

— Але не забувай, що як і під час твого перебування тут, так і надалі, ми будемо тримати тебе під контролем, як Радянського громадянина. Ми будемо слідкувати за тим, як ти дотримуєшся наших законів.

Цю погрозу я залишив без відповіді. Я прагнув якнайшвидше залишити цю дикунську державу з її варварськими законами. Своєю відповіддю я міг поховати свої сподівання. Тому я промовчав. Взяв документи і швидко залишив кабінет.

ПОЇЗДКА ДО МОСКВИ

28 вересня потягом Туркестан-Сибір я відправився у Москву. З кожним кілометром я віддалявся від Красноярска. Нарешті Сибір залишився позаду. Навіть не віриться, що моє майже двадцятип'ятилітнє заслання, як і життя, добігає кінця. Виглядаю з вікна, наче хочу зазирнути за обрій, де на мене чекають щасливі дні.

Мої думки перебили нові подорожні. На одній із станцій до купе ввійшли хлопець азербайджанець і російська, вродлива дівчина. Вони їхали в Азербайджан. Ми швидко затоваришували з хлопцем. Він був з Ахискі. У хлопця засвітилися очі, коли він почув, що я направляюся в Туреччину. Тихим голосом він вимовив:

— Мій батько теж там. Я так мрію вніхати туди. Якби ви тільки знали, як сильно я про це мрію!

Його батько Аріф Джезаірзаде знаходився у Карсі, що належала до території Туреччини, а він, разом із сестрою

і матір'ю, залишилися в Ахисці. Через те, що батько знаходився там, росіяни почали пригноблювати його родину. Хлопець змушений був переїхати, щоб була можливість продовжити навчання. Як тільки він почав опановувати будівельну справу, його відразу заслали в Сибір. Згодом, ціною неймовірних зусиль, йому вдалося повернутися в Азербайджан. Юнак продовжував:

— Як було б добре, якби ви розшукали мого батька і розповіли йому, що я живий і хочу приїхати в Туреччину.

А між тим потяг поволі тягнеться далі. Минаємо все нові і нові станції. Уважно читаю їхні назви. Наче хочу запам'ятати їх, як віхи на шляху мого звільнення. Надвечір п'ятого дня я, нарешті, дістався Москви.

В залі чекань вокзалу провів ніч, а зранку вирішив прогулятися по Москві. Автобус доставив пасажирів на Красну площу, до Кремля. Дивлюсь на величні будівлі, що були колись палацами російських царів, а тепер комуністичних диктаторів, і проклинаю про себе цих червоних диктаторів, які цілих двадцять п'ять років протримали мене на узбіччі цивілізації. Дивлюсь на людей, які проходять повз мене і читаю на їхніх обличчях тривогу, у їхніх поглядах помічаю страх. Кремлівські диктатори зломивши волю більшості людей, перетворили їх на іграшки.

Двадцять п'ять років мого життя як кінострічка пройшли в мене перед очима. Проклинаючи думкою і Леніна, і Сталіна, і диктаторських лизоблюдів я поспішив подалі з Красної площі. Йду і здригаюся від думки, що хтось позаду, можливо, переслідує мене...

Погляд зупиняється на вітринах магазинів. Боже, які високі ціни! Простий, грубо пошитий одяг, по турецьких грошах коштує біля тисячі лір.

Нашвидкуруч поїв в одній з їдалень і поквапився до автобуса, що їхав в аеропорт. Широкі проспекти один за одним залишилися позаду.

Ось і аеропорт. Я вперше тут. Невелика площа і маленький будинок терміналу пасували один одному. Дізнаюся, прямого рейса в Туреччину немає, купую квиток на літак, що летить в Югославію. Один із службовців зібрав документи пасажирів для паспортного контролю і митного огляду. Службовець, що взяв мій паспорт, усе ходить повз мене, але не каже ні слова. Я почуваю, як від хвилювання і страху завмерло серце і починає ціпеніти моє тіло. Тільки б вирватися з цієї країни!

Незабаром підійшов інший службовець і запитав, чи я не маю при собі гроші. Я повідомив, що в мене лише припустима при виїзді з Росії сума грошей. На що службовець зауважив:

— У такому випадку віддайте ваші карбованці. Ви підпишете один документ. При в'їзді в Росію покажете його і одержите свої гроші назад.

— Я ніколи не повернуся в Росію.

Службовець з подивом подивився на мене.

Коли оголосили посадку на літак, я перший зіскочив з місця і спішно зайняв місце в салоні. Коли зачинилися двері і з гуркотом заводився мотор, від хвилювання я сидів ледве дихаючи. Я дочекався! Нарешті я розпочинаю свій

політ до вільних обріїв. З блакитних небесних просторів я востаннє з ненавистю подивився вниз. І Москва, і Кремль, і червоні диктатори поступово зникали в чорному серпанку.

НАЗУСТРІЧ БАТЬКІВЩИНІ

Після восьмигодинного польоту літак приземлився в аеропорту Белграда. Я погано почував себе. А рейс на Туреччину мав бути через шістнадцять годин. Я сів у крісло в залі чекань і незабаром заснув.

Мене розбудив чийсь дотик. Навпроти стояла одягнена зі смаком вродлива дівчина. Вона пропонувала мені цукор. Зрозумівши, що це стюардеса, я подякував і запитав, чи немає в аеропорту місця для відпочинку. Коли я пояснив, що мені недобре, вона зайнялася мною. Незважаючи на те, що вона майже не розуміла російської мови, ми все-таки порозумілися. Вона провела мене в амбулаторію аеропорту.

В амбулаторії молодий лікар вимінив мені температуру. Вона дорівнювала 38,8. Мене гнітило страшне передчуття. Невже я помру в югославському аеропорту? Ні! Потрібно тільки дійти до літака. Я спробую... Та сил не було.

Лікар з амбулаторії аеропорту на автобусі відвіз до міської лікарню. Крім мене, у ній лежали ще дванадцять хворих. Мене помістили у світлу палату з високими стелями і великими вікнами на третьому поверсі. Незважа-

ючи на холод, дощову і вітряну погоду, тут було тепло. З вікна далеко видно будівлі Белграду.

Молодий лікар приходить щодня, довідується про стан мого здоров'я.

Потроху я починаю одужувати.

Вранці 17 жовтня лікар розтривожив мене своїм запитанням:

— Бекторе, сьогодні є рейс на Туреччину. І погода прекрасна. Хочете летіти?

— Звичайно, лікарюю, — вигукнув я і від хвилювання не зміг більше вимовити ні слова.

— У такому випадку збирайтеся. Літак летить через півтори години.

І ось я вже в літаку. Коли він відривався від землі, я був у край збуджений. Не міг ніяк опанувати своє хвилювання. Згадав, як друзі, що залишилися у Великій Мурті, радили берегти серце. Спробував заспокоїтися. Та де там!

Врешті-решт втома дала знати і я не чувся, як заснув. Прокинувся від оголошення стюардеси про прибуття в місто Ускуп. Літак простоїть тут півтори години для заправки паливом і вирушить далі, до Стамбула. Коли літак нарешті злетів, я занурився у спогади. Уявляв собі зустріч з рідними.

Легкий дотик стюардеси до мого плеча повернув мене в реальність. Вона повідомила:

— СТАМБУЛ!

Я прикипів до ілюмінатора: блакитне море тягнеться довгою стрічкою. Біла піна хвиль іскриться на сонці розси-

пом алмазів. Літак починає знижуватися. Усе як на долоні. Намагаюся стримувати себе, і не можу: сльози самі скочувалися по моїх щоках. У цих сльозах була туга за Батьківщиною і рідними. Ця туга накопичувалася усі довгі роки у моєму серці і стримати її в мене вже не було сил.

Знову чую голос стюардеси:

— Єшилькой...

Літак повільно, наче мацаючи простір, опускається все нижче і нижче. Ось він обережно торкається землі і через деякий час зупиняється. Радість так перехоплює подих, що я боюсь втратити свідомість. Стюардеса підтримує мене, допомагає дістатися до трапу. Я повільно спускаюся вниз і водночас шукаю очима дружину і дітей. Бачу якогось юнака, який перестрибнув через поручні, біжить мені назустріч. Хто він? Може син! Боже, стільки років минуло...

Я обійняв юнака, що цілував мене. А потім обережно запитав:

— Скажи, синку, хто ти?

— Я — журналіст. Друг ваших дітей. Усі вони тут і чекають вас.

Мене відразу оточили численні журналісти. Спалахи фотоапаратів засліпили очі. Коли нарешті вдалося розірвати кільце журналістів, я побачив дружину, що чекала на мене. Як вона змінилася. Час вніс свої корективи у її вроду. Роки посріблили її волосся. Ми кинулися в обійми одне одному. А ось і дорогі мої діти. Я був на сьомому небі від щастя. Хвилювання і радість вилилися у рясні сльози. У

ту мить я був найщасливішою людиною: хоча і через багато років, та мені вдалося повернутися. Моя мрія збулася. Що ще потрібно людині, яка змогла дістатися до рідної землі і з'єднатися з родиною?

...Вечірній езан з високих мінаретів дарує мені широ-сердечний спокій, і я по краплях куштую чашу щастя. Хіба можна мріяти про щось більше? Чим я можу віддячити Всевишньому за таку прихильність до мене?

Я ЩАСЛИВИЙ НА СВОЇЙ БАТЬКІЩИНІ

Сонце потроху скочується до обрію. Щодня я спостерігаю за цим дивним явищем. Добігає кінця і моє життя. Але до цього часу не віриться, що я дихаю повітрям своєї батьківщини, що я поруч зі своїми дітьми, живу на вільній землі Туреччини. Та це правда. Мене вирвали з пазурів того кошмару, сповненого страждань. Ті страшні дні залишилися у минулому та мені їх вже не забути ніколи. Я п'ю маленькими ковтками повітря вільної країни і, відчуючи смак життя, ніяк не можу вгамувати спрагу. Скільки разів, дивлячись на сковані льодом ріки, знаходячись серед людських страждань, я плекав у собі мрію вирватися на волю!

Молоді роки, коли я міг принести користь батьківщині і людям, я провів за колючим дротом таборів, я витратив їх на корисливі бажання комуністичного режиму, і я, про-клинаючи цей режим, мріяв про інше гідне життя вільної людини.

Не я один знаходився в такому стані. Сотні, тисячі, мільйони людей, як і я були приречені жити немов машини, їх примушували втратити людський вигляд, їх позбавляли земних благ.

Обережно закриваю книгу, що тримаю в руках. Бажаючи насолодитися читанням, з часу свого повернення я не випускав з рук книг. Роками я був позбавлений цієї можливості. У російському Сибіру було складним не те щоб прочитати книгу, але навіть побачити газету. Для такого як я, ув'язненого на багато років, було дивною і приємною водночас подією прочитати газету чи книгу, почерпнути найпростішу інформацію з бажаного джерела в потрібній кількості. Я був ситий по горло усілякими заборонами.

Після повернення в Туреччину в мене з'явилося багато друзів. Я розмовляв з ними на різні теми. Траплялося, що іноді розмова виходила за рамки науки і літератури і стосувався політики. Тоді я з дивним страхом згадував минулі роки, проведені в Росії. Комуністичний режим — страшний режим. Він примушував людей мовчати, позбавляв їхніх прав і волі. Людей перетворював на роботів. При такому режимі люди, потрапляючи в колесо диктатури, не живуть, а існують.

Повітря Туреччини, рідної для мене землі, знову повернуло мене до життя. Я по-новому оцінив: і сонце, і землю, і життя. В мене з'явилися сили для праці, з'явилося бажання написати новий твір.

Я читаю. Міркую. Пишу і дискутую. Це і є демократія, право на власну думку. Яке це велике щастя — відчувати

себе людиною, радіти смаку життя. Про це я мріяв роками в таборах, серед сибірських снігів, але ніяк не міг повірити, що доживу до цього дня. Та й як я міг повірити? Навіть якщо я і мріяв про це, хто міг запевнити мене в тому, що одного прекрасного дня я таки вирвуся з пекла.

Якщо в царські часи Волга зрошувалася потом каторжників, то після встановлення комуністичної диктатури Волга від крові ув'язнених стала червоною. Я заплющую очі і бачу її червону течію...

Скільки б не піднімали шум із приводу того, що Сталін зробив себе ідолом, диктатором і що тепер епоха культу особистості відійшла у історію, що є бажання покінчити з тим часом і нове керівництво більшовицького уряду взяло курс на демократію — вільний світ розуміє: поки існує комуністична ідеологія — справедливості в світі не досягти. Диктатура однієї людини замінена колективним керівництвом, яке прагне панування шляхом світової революції.

Колективне керівництво, змінивши тактику твердої політики епохи Сталіна, усі сили витрачає на те, щоб за допомогою мирних угод послабити і роздрібнити Західний блок з одного боку, а з другого — пропагує надання економічної допомоги тим країнам, які взяли на себе роль “захисника” миру. Однак, не слід забувати, що висунуте комуністами гасло: “Жити в мирі і єдності” є не що інше, як хитро продумана пропаганда для того, аби виграти час.

Комуністичний режим у Росії замість обіцяних народу благ приніс терор, голод, злочини і рабство. Саме тому

епоха Сталіна була засуджена. Мало чим відрізняється і “епоха колективного керівництва”. Країна, яка прагне продемонструвати світові новий, миролюбний, зовнішньополітичний курс позбавляє свій народ найелементарнішого права: свободи слова.

Чи справдяться надії людей, що прагнуть жити по-новому? Побачимо. Незаперечним фактом є те, що комуністичний режим важким тягарем лежить на усьому народі Країни Совітів. Та час беззаконня мине і народ врешті-решт візьме-таки курс на демократію західного світу. Люди втомилися ненавидіти одне одного — вони жадають миру...

ЗМІСТ

Життя поета Бекторе	3
Передмова	9
Рух за Крим	11
Водоспад	13
Земля, хліб, свобода	16
За що ми боролися	23
Геть сором	25
Висування	27
Дуже гірка і кисла їжа	29
Сибірська виразка	30
Син за батька не відповідає	32
Змова	34
Запрошення до ГПУ	37
Арешт	38
Допит	42
Ташкент	46
Камера № 13	49
Верховин	53
Золін	59
Подорож	63
Голодовка	70
Побачення	74

Дорога до табору	76
Злочинний світ	81
Заравшанський табір	82
Табір Зангіата	84
Спроба втечі з табору	89
Виявляється, ти сказав	91
Народні суди	93
Прощальний візит	95
“Радянські попи”	96
Джумбурідзе	98
Назмі з Криму	101
Армія засуджених	104
Депортація кримських татар	106
Війна закінчилась	108
Звільнення з табору	109
Янгіюль	111
Маршал Жуков	115
Циркуляр “а”	116
Сибір	121
Минають дні... ..	124
В'язні Сибіру	126
Листи	128
Державна монополія	129
Черга за хлібом	132
Єврейські лікарі у Кремлі	134
Наступ комуністів на мир	134
Колгосп	136
Смерть тирана	141

Спадкоємець Сталіна	143
Загальна амністія	148
Російський народ — раб держави	152
Назустріч волі	156
Від'їзд із Мурти	165
Поїздка до Москви	171
Назустріч Батьківщині	174
Я щасливий на своїй Батьківщині	177

Редактор
Кононенко Д.А.

Художній редактор
Іванченко О.В.

Технічний редактор
Усеїнов М.А.

Підготовлено до друку у видавництві "ДОЛЯ":
95022, АР Крим, м. Сімферополь, вул. Виноградна, 22
тел./факс: (0652) 57.30.01
E-mail: vbasurov@mail.ru

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 343 від 23.02. 2001 р.

Підписано до друку 02.12.2003 р. Формат 70х108 1/32
Гарнітура Antiqua. Друк офсетний. Наклад 1000

Віддруковано
з готових фотоформ
в ТОВ "Форма"

Усе, про що я буду
розповідати, —
замальовки з мого життя.
Ці спогади
розкриють і оживлять
перед вашим зором
усю різницю
між вільним світом
і країнами,
що перебувають
за залізною завісою.

Шевкун БЕКТОРЕ,
Стамбул, 1960 рік